İlk İslâm Fetihleri

-Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı-

Cafer Acar

İlk İslâm Fetihleri

— Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı —

Cafer Acar

Kitap Adı	:	İlk İslâm Fetihleri –Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı–
Yazar	:	Doç. Dr. Cafer Acar
ISBN	:	978-975-6497-75-3
SAMER Yayınları	:	41
Dizgi & Kapak	:	SAMER
Genel Yayın Yönetmeni	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse
Yayın Koordinatörü	:	Arş. Gör. Asım Sarıkaya

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2020

Bu kitap, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı" adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

SONUÇLARI AÇISINDAN DÖRT HALİFE DÖNEMİ FETİHLER

ÖNSÖZ

Savaş olgusu, insanlığın bir gerçeğidir. Hayatın hiçbir anında, hiçbir zaman diliminde insanlık ondan kurtulamamıştır. Çoğunlukla uygarlıklar, devletler, imparatorluklar; savaşlar üzerine kurulmuş, ekonomik-siyasî güçlerini savaşlarla elde etmişler ve konumlarını savaşlarla muhafaza edip yükseltmişlerdir. Ve nihayet varlıklarını, savaşlara borçlu olarak devam ettirebilmişlerdir. Ne zaman ki bu gerçek devletler tarafından göz ardı edilmiş yahut da ihmal edilmek zorunda kalınmış; o takdirde kaçınılmaz son ile karşı karşıya gelinmiştir. Bu durum tarihî tecrübelerle öylesine bir sosyal sabite durumuna gelmiştir ki artık hayatın ve tarihin değişmez bir kanunu halini almıştır.

"İnsan nesli için böylesine acı bir gerçeğin gerisinde ne olabilir?" sorusu, önümüzde cevaplandırılması gereken bir sual olarak durmaktadır. Bu sorunun iki boyutu vardır. Birincisi ontolojik boyuttur; yani insan cinsinin ruhî derinliklerinde ya da biyolojik yapısında bu potansiyelin varlığından neş'et eden dürtülerin tesirinde bu savaşların gerçekleştiğidir. İkincisi ise sosyal boyuttur. Yani sosyal ilişkilerin gruplar "ben"inde doğurduğu taleplerin karşılanması sürecinde ortaya çıkan ya da sosyalleşmiş bir birey olarak insan ilişkilerinden kaynaklanan nedenlerle bu savaşlar çıkmaktadır. Her halükârda savaş olgusunun bu iki kolunun bir bedende, toplum bedeninde birleştiğini ifade etmek durumundayız.

Aynı şekilde sosyal bir realite olarak İslâm tarihinde önemli bir alanı işgal eden "savaşların sebepleri" konusu bakir bir araştırma alanı durumundadır. Bu savaşların sebepleri, temel saikleri nedir? Bu savaşların gerisinde ne vardır? Müslümanlar mensup oldukları dini yaymak amacıyla mı bu savaşları

gerçekleştirmiştir? Yoksa başka unsurların da düşünülmesi gerekir mi? gibi sorular zihinleri meşgul etmektedir.

İslâm tarihindeki fetih hareketlerinin sebeplerini yalnızca dinle izah etmek isteyen İslâm tarihçilerinin aksine batılı araştırmacılar, bu fetihlerde başka nedenler aramışlar ve ekonomik, siyasî, sosyal olguları ön plâna çıkarmışlardır. Günümüz müslüman bilginlerinin de ilgi duyduğu "fetihlerin sosyo-ekonomik sebepleri" ni dikkate alarak müslüman fetihlerini değerlendiren bir çalışmanın yapılmamış olması bizim bu alana ilgi duymamıza vesile olmuştur.

Gayemiz iki farklı kanaatin sahiplerini karşı karşıya getirerek bir senteze gitmekten ziyade tarihî kaynaklarda her iki düşünceye de kaynaklık edebilecek malzemeyi tesbit etmek ve ortaya koymaktır. Bu düşünceyle geleneksel kanaatin yanısıra, fetihlerin geri planında olabilecek her türlü maddî-manevî unsuru araştırmaya gayret ettik. Bunu yaparken de hiçbir yorumun tesirinde kalmamaya özen gösterdik. Bu çerçevede konu üzerinde kanaat serdedenlerin yorumlarından ziyade ortaya koydukları yorumlara ulaşmada kullandıkları malzemeleri, örnekleri dikkate aldık ve yorumlarla kaynağın paralellik arzetmesi durumunda ilgi alanımız dahilinde tuttuk. Aksi halde mücerred yorum ve ifadelere iltifat etmedik.

Amacımız bu konuda ortaya kesin bir hüküm koymak değildir. Konuyla ilgili veri teşkil edebilecek malzemeyi tespit etmek istiyoruz. Hiçbir ön yargıya kapılmadan elde ettiğimiz malzemenin oluşturacağı neticeyi sunmak niyetindeyiz. Ancak bu şekilde ileriye dönük olarak konunun anlaşılmasına katkıda bulunabileceğimizi düşünüyoruz. Görevimiz geçmişi şu ya da bu şekilde kendi zaviyemizden yargılamak değildir. Esasen tarihcinin böyle bir vazifesi de yoktur.

Çalışmamızın giriş bölümünde, çalışma boyunca istifade ettiğimiz temel kaynaklara ilişkin değerlendirmelerden sonra asıl konunun anlaşılmasında

anahtar rolü oynayacak kavramlarla işe başladık. Dört Halife Dönemi insanında savaş mantığının gelişmesine tesir edebilecek unsurlardaki, savaş olgusunun mahiyetini arzetmeye gayret gösterdik. Bu çerçevede önce "cihad(savaş)" kavramını ele aldık bu kavramın dinin kaynağı durumundaki Kur'an'da oturduğu temellere işaret ettik. Böylece Kur'an'a inanan bu dönem insanının tavırlarını değerlendirme imkanı doğmuş oldu. Daha sonra müslüman savaşlarını vasıflandırıcı bir anlamı ihtiva eden "fetih" kavramına değindik. Ve sırasıyla müslümanların ele geçirdikleri bölgelerdeki uygulamalarının önemli bir parçası konumunda olup mücahidlerin bireysel davranışlarında etkin bir yere sahip olan "ganimet, fey, harac, ve cizye" kavramlarını ele alarak menşe'lerine atıfta bulunduk. Bu dört kavramın ifade ettiği anlamın devlet açısından da birer gelir kaynağına tekabül ettiği düşünüldüğünde savaşlardaki din dışı unsurların tespiti aşamasında kilit bir noktada olduklarını düşünmekteyiz. Son olarak ta müslümanların diğer devletlerle ilişkilerini savaş ya da barış açısından belirlediğini düşündüğümüz "eman" kavramını ele aldık. Zira eman olgusu mezkur dönem insanının yaşamında; var olması durumunda barışı, olmaması durumunda ise potansiyel savaş durumunu ifade etmektedir.

Kavramsal çerçevenin sunumundan sonra, Birinci bölümde Dört Halife Dönemi insanında savaş mantalitesinin oluşmasında etkin olduğunu düşündüğümüz genel anlamda insan cinsinde var olan savaş kültürüne ilişkin bir değerlendirme yaptık. Sonrasında Arap kültüründe savaş olgusunun cahiliyedeki profilini ve Arap kültürüne komşu ülkelerin konumlarını savaş kültürü açısından tavsife gayret ettik. Çünkü Dört Halife Dönemine gelindiğinde bu dönem insanının savaş mantığını belirleyen dört etken vardı. Birincisi dinî değerler: Dinî değerler ile ilgili değerlendirmeye giriş bölümünde yer verdiğimiz için tekrardan kaçınmak amacıyla bu bölümde ayrıca el almadık. İkincisi İslamdan önceki yaşantının tevarüs ettirdiği mücadele geleneği, üçüncüsü dış dünyada geçerli olan savaş kültürüdüydü. Dördüncüsü ise insan

neslinde var olan savaş iç güdüsü idi. Bu dört temel belirleyiciden herhangi birinin ihmal edilmesi elbetteki düşünülemezdi.

İkinci Bölümde, ilkin Dört Halife Döneminde fethedilen bölgelere ilişkin coğrafî, siyasî bilgiler vererek genel bir bilgi sunmayı amaçaladık. Sonrasında gerçekleştirilen fetihlerin arka planında olması muhtemel dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik saikleri, elde ettiğimiz veriler muvacehesinde izah etmeye gayret sarfettik.

Üçüncü Bölümde ise fetihler sonrasında gelişen sonuçlara işaretle evvela yapılan anlaşmaların ortak özelliklerini ve muhtevalarını zikrettik. Bu vetirede gayrimüslimlerin insan hak ve hürriyetleri bakımından Müslümanların hakimiyeti altındaki durumlarına yer verdik. Daha sonra fetihlerin sonuçlarını ifade sadedinde savaşların nasıl bir fayda kültürü oluşturduğunu ve bu durumun bireyler ve devlet özelindeki tezahürlerini anlatmaya çalıştık. Başka bir başlık altında fetihler sonrasında adeta bir devlet politikası gibi uygulanan iskan faaliyetlerine ve bunun neticesinde ortaya çıkan şehirleşme olgusuna dikkat çektik. Son başlık altında ise tüm bu olayların uzun bir zaman sürecinde ve tabii ortamında doğurduğu kültürel kaynaşma ve İslamlaşma gerçeğini ele aldık. Ayrıca her başlığın sonunda anlatılanların esas konumuz olan Dört Halife Dönemi fetihlerinin arka planıyla ilgisini kurmaya çalıştık. Bu araştırmamızda asıl konuyla direk ilintisi olmayan ve bu yönde bir malzemeyi ihtiva etmeyen savaş anlatımlarına yer vermedik. Zira tezimiz Dört Halife Dönemi savaşlarının anlatımına değil bu dönem savaşlarının anlatıldığı kaynaklarda mezkur dönem savaşlarının dinî, sosyal ve ekonomik veçhelerini anlamaya yardımcı malzemeyi tespit etmeye yöneliktir.

Çalışmamıza gerek tavsiyeleriyle gerekse ufuk açıcı yönlendirmeleriyle yardımcı olup katkıda bulunan Prof. Dr. Mehmet Özdemir Bey'e teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca çalışmanın yayımlanmasını üstlenen SAMER Yayınları ailesine müteşekkirim.

Cafer Acar

Ankara-2020

— GİRİŞ —

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmamızda, konumuzun ana teması olan Dört Halife Dönemini muhtevi, en eski kaynak eserlerden başlayarak sonraki dönem araştırmalarına varıncaya kadar ulaşabildiğimiz mevsuatı göz önünde tutmaya gayret ettik. Genel tarih sahasında Halife b. Hayyat'ın *Tarih*'i[1] hacmi küçük olmakla birlikte özellikle derli toplu bir anlatım üslubuna sahip olduğu için genel bilgilerin desteklenmesinde ve savaşlar sonucunda yapılan anlaşma maddelerinin özet bir şekilde sunulması yönüyle dikkatimizi çekmiştir. Yakubi'nin *Tarih'i*[2] ise rivayetlerini ihtiyatla karşılamakla birlikte bazı bilgilerin desteklenmesinde faydalı olmuştur. Taberî'nin *Tarih*'ine[3] gelince çalışmamızın her safhasında istifade ettiğimiz ve tezimiz açısından önemli malzemeleri ihtiva eden bir kaynak konumundadır. Eserde savaşlar öncesi ve sonrası hadiselerin anlatımında detaylı ve yoğun bilgilerin sunulması yönüyle hayli istifade et-

---

[1] Halife İbn Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (Ö:240h) Thk. Ekrem Ziya Umeri, Daru't-Tayyibe, Riyad 1985.

[2] Yakubî, Ahmed b.Ebi Yakup b.Cafer b. Vehb b. Vazıh el-Katibi el-Abbasi, *Tarihu'l-Yakubi*, Daru Sadır, Beyrut 1995.

[3] Taberî, Ebû Cafer , *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Muluk*, Daru'l-Fıker, Beyrut 1987.

miş olduğumuzu ifade etmeliyiz. İbn Hibban'ın *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*'sı[4] önceki eserlerin özet bir görünmü durumundadır. İbnü'l-Cevzi'nin *el-Muntazam*'ı[5], İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*'i[6] Taberinin yer vermediği olayların anlatımı açısından önemli görülmüş ve her aşamada istifade edilen bir eser olmuştur. Zehebi'nin *Tarihu'l-İslam*'ı[7], İbn Kesir'in *el-Bidaye*'si[8], Suyutî'nin *Tarihu'l-Hulefa*'sı[9] da yine belli başlı temel müracaat kaynaklarımız olmuştur.

Genel Tarih kaynaklarının yanısıra şehir tarihi kaynaklarından İbn Asakir'in *Tarihu Medineti Dimeşk*[10] adlı eseri konumuzla ilgili rivayetlerin desteklenmesinde yardımcı olmuştur.

Ayrıca fetihlerin anlatımı alanında telif edilen müstakil eserler istifade sahamızın dahilinde önemli bir yer tutmuştur. Belazurî'nin *Futuhu'l-Buldan*'ı[11] özellikle tarihçiler nazarındaki büyük kıymeti ve tezimizin hassas bir konuyu ele almış olması nedeniyle çokça referansta bulunduğumuz bir eserdir. Özellikle savaş felsefesini tesbit etmeye çalıştığımız Dört Halife Dönemi fetihlerine ilişkin önemli detaylara yer verilmesi, bu eserin adeta bizim için ana bir kaynak konumunda kullanılmasına neden olmuştur. İbn A'sem'in *Kitabü'l-*

---

[4] İbn Hıbban, Ebû Hatim Muhammed b. Hıbban ibn Ahmed et-Temimi el-Büsti, es-Siratü'n-Nebeviyye ve Ahbarü'l-Hulefa, Beyrut1991.

[5] İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebil-Ferec Abdurrahman b.Ali el.Cevzi , *el.Muntazam fi tevarihi'l-Muluk ve'l-Ümem,*, thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fiker, Beyrut 1995.

[6] İbnu'l Esir, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali B.Ebi'l-Kerem Muhammed Eş-Şeyban El-Cezeri , *El-Kamil Fi't-Tarih,* Tr.Trc.Ahmet Ağırakça (I.Cilt)İst. 1989.

[7] Zehebî, Muhammed B. Ahmedb. Osman, *Tarihu'l- İslam*, Kahire 1367

[8] İbn Kesir, Ebi'l Fida, *El-Bidaye Ve'n-Nihaye*, Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut Ty.

[9] Suyutî, Celalettin Abdurrahman b. Ebû Bekir,*Tarihu'l-Hulefa*. Eser Neşriyat, İst. ty.

[10] İbn Asakir, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasen ,*Tarihu Medineti Dimeşk* ,Thk S. Müneccid, Dimeşk Ty.

[11] el-Belazurî, Ebi'l-Abbas Ahmed B.Yahya B.Cabir, *Futuhu'l-Buldan*, Tr.Trc.Mustafa Fayda, K.B. Yay.1987.

Fütûh'u,[12] Vakidî'nin *Futuhu'ş-Şam*'ı[13], İbn Abdilhakem'in *Futuhu Mısr ve Ahbaruha*[14] adlı eserleri de ençok faydalandığımız kaynaklardandır.

Ebû Yusuf'un *Kitabü'l-Harac*[15] adlı eseri ve Ebû Ubeyd'in *Kitabü'l-Emval*'i[16] fethedilen bölgelerdeki uygulamalara ilişkin bilgileri içermesi bakımından faydalı olmuştur.

Ahmet Zeki Safvetî'nin *Cemheratü Rasailil-Arab*[17] adlı eseri ve Hamidullah'ın *el-Vesaiku's-Siyasiyye*'si[18] tarihi vesikaları içermesi bakımından önemli görülmüş ve istifade edilmiştir.

Konumuzla ilgili yararlandığımız araştırmalara gelince, hemen şunu ifade etmeliyiz ki Dört Halife Dönemi Fetihlerinin kritiğini konu edinerek yapılan bir çalışmaya rastlayamadık. Ancak Hz. Ömer Dönemi Fetihlerini konu alan bir araştırma Sadık Eraslan tarafından "*Sosyo Politik Açıdan Hz. Ömer Dönemi Fetihleri*"[19] adıyla yapılmıştır. Fakat bu çalışma daha çok bir anlatım çalışması olması nedeniyle yeteri kadar yararlanma imkânımız olmamıştır.

Abdülaziz b. İbrahim el-Umerî'nin *el-Futuhatü'l- İslamiyye Abra'l-Usur* [20] adlı çalışması Hz. Peygamber döneminden başlayarak Osmanlılar Dönemine

---

[12] İbn. A'sem, Ebû Muhammed Ahmed B. A'sem El-Kufi (Ö:314 H.), *El-Futuh*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

[13] Vakidi, Ebû Abdillah Muhammed Umer b. Vakidî, Thk. Abdüllatif Abdurrahman, *Futuhu'ş-Şam*, Darükutubul İlmiyye Beyrut 1997

[14] İbn Abdi'l-Hakem, Ebi'l-Kasım Abdurrahman b. Abdi'l-Hakem b. A'yün el-Kureşî, *Fütuhu Mısr ve Ahbaruha*, thk. Muhammed Huceyî, Daru'l-Fiker Beyrut,1996

[15] Ebû Yusuf,Yakup b. İbrahim, *Kitabü'l-Harac*, Trk. Trc. Muhammed Ataullah, Sdlş. İsmail Karakaya, Akçağ Yay. Ankara 1982.

[16] Ebû Ubeyd, Kasım b.Sellam,*Kitabü'l-Emval*, Kahire 1975

[17] Saffet, Ahmet Zeki, Cemheretü Rasaili'l-Arab fi Usuri'l-Arabiyye ez-Zahire, Mısır 1937.

[18] Hamidullah, Muhammed, Mecmuatü'l-Vesaikussiyasiyye li Ahdi'n-Nebevi ve Hılafeti'r-Raşideti, Darünnifas, Beyrut 1987.

[19] Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Hz. Ömer Dönemi Fetihleri*,Ta-Ha yay. Ankara 1999

[20] el-Umerî, Abdülaziz b. İbrahim, *el-Futuhatü'l- İslamiyye Abra'l-Usur*, Merkezü'd-Dirase ve'l-i'lam, Riyad 1997

kadar olan fetih hareketlerini içine almaktadır. Bu çalışma müracaat edilen kaynakları görmek açısından faydalı bir çalışmadır.

Mustafa Fayda'nın *Halid b. Velid*[21] adlı eseri bir biyografi çalışması olmakla birlikte konumuzun ilgi alanına giren Dört Halife Dönemi Fetihlerinde etkin bir konumda olan sahabî komutan Halid b. Velid'in hayatını işlediği için önemli bir araştırmadır. Eserde fetih felsefesine ilişkin Müslümanler arasındaki yaygın kanaate paralel yorumlara yer verilmiştir. Ayrıca Halid b. Velid'in katılmış olduğu savaşların siyasi sebep ve sonuçlarına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Bu yönüyle faydalandığımız bir eser olmuştur.

Ahmet Ağırakça'nın *Hz. Ebû Bekir Devri'*[22]ni inceleyen çalışması da zaman zaman istifade ettiğimiz bir eserdir. Eserde Hz. Ebû Bekir dönemi fetihleri geniş bir şekilde ele alınmış ve savaşların seyrine ilişkin uzun anlatımlara yer verilmiştir. Ancak ifade etmeliyiz ki bu çalışma kritik ağırlığı savaşların tarihi anlatımı üzerine yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte istifademizden hali kalmamıştır.

Caetani'nin Tarihi ve Corci Zeydan'ın İslam Medeniyeti Tarihi konumuzla ilgili bazı değerlendirmeleri barındırmaktadır. Müelliflerin kanaatlerini öğrenmek bakımından müracaat ettiğimiz çalışmalardır.

Barthold ve Hodgson'un *İslam Medeniyeti Tarihi* üzerine yapmış oldukları çalışmalar da zaman zaman istifade ettiğimiz eserlerdir.

Derveze'nin *Allah Yolunda Cihad*[23] adlı eseri bizim ana konumuza ilişkin olmasa bile İslam savaş mantığını kritik eden çok önemli bir çalışmadır. Giriş bölümünde ele aldığımız cihad konusunu incelerken onun temel savunusunu baz alarak konuyu aktardık.

---

[21] Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, Çağ Yay. İst.1992

[22] Ağırakça, Ahmet, *Hz. Ebû Bekir Devri, İslâm Tarihi*, Buruc yay. İst.1998

[23] Derveze, M.İzzet, *AllahYolunda Cihad,* Trk. Trc. Ali Arslan, İlkbahar Yay. İst.1998

Ayrıca daha başka birçok faydalandığımız eser bibliyografya kısmında zikredilmiştir.

2. Temel Kavramlar

a. Cihad (Savaş)

Arapça kararlı ve şuurlu bir şekilde güç, çaba sarfetmek anlamında "cehd" kökünden gelen[24] bu kelime Kur'an-ı Kerimde türevleriyle birlikte kırka yakın yerde geçer.[25] İslâm literatüründe; bu çaba ve gayretin, bedensel olanına cihad, ruhsal olanına mücahede, fikirsel olanına ictihad denmektedir ki hepsinin kökü "cehd" dir.[26] Dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek gibi genel ve kapsamlı anlamı yanında, fıkıh terimi olarak; Müslüman olmayanlarla savaş için kullanılabilmiştir.[27]

Cihad, Kur'an-ı Kerimde isim olarak dört, bundan türeyen fiil olarak yirmi dört yerde yer alır. Kök manasına uygun olarak dinî bir bağlantısı olmasa bile övgüye layık bir amaç uğruna gösterilen herhangi bir çabayı ifade eder. İslâmî bağlamda kullanıldığında ise her zaman silahlı mücadeleyi ifade etmez.[28]

Hz. Peygamber'in atıfta bulunduğu cihad-ı ekber [29] yani manevi boyut İslâm'ın Mekke döneminde cihadın esas yönünü teşkil eder. Yapılan bir yo-

---

[24] El-İsfahânî er-Rağıb (h.465), *Müfredatü Elfazi'l-Kur'ân*, thk.Saffan Adnan Davudi, Darü'ş-Şamiyye, Beyrut 1992, 207

[25] Abdülbakî, M.Fuat, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ân*, Çağrı Yay.İst.1990

[26] El-İsfahânî, 207; eş-Şerif Ali b.Muhammed el-Cürcanî, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru kutubi'l-İlmiyye,Beyrut,1995,80; Öztürk Y. Nuri, *İslâmi Kavramlar Ansiklopedisi*, İst.1991, 1,43; Öze1 Ahmet, "Cihad" DIA, İst. 1993, V11,532

[27] Özel, "*Cihad*", VII-531.

[28] Peters,Rudolp, *İslâm ve Sömürgecilik,*Trk.Trc.Süleyman Gündüz, Nehir Yay.İst.1989

[29] Aclunî, İsmail b. Muhammed, *Keşful-Hafa,* Nşr. Ahmet el-Kalaş, Mektebetü't-Türasi'l-İslami, Halep, ty. Hd. No:1362, 424.

ruma göre silahlı cihad yani savaş, manevi cihad ile varılan yüce gayeyi muhafaza için söz konusudur.[30] Cihad kavramının savaş boyutunu dikkate aldığımızda ise savaşların İslâm dini içindeki konumu ayrı bir önem kazanmaktadır.

İslâm tarihinin mühim bir alanını teşkil eden savaşlara Kur'an'ın bakışını anlamak; Dört halife dönemi fetihlerini algılamada bizlere ışık tutacaktır. Zira Kur'an bu dönem müslümanlarının hayatında yönlendirici bir mevkii haizdir.

Kur'anda savaş salt olarak emredilmemiş belirli aşamalardan sonra bir zorunluluk şeklinde ortaya çıkınca "izin" verilmiştir.[31] Bu zorunluluğu oluşturan çerçeve ise müslümanlarla savaşılması [32] ve ilkin düşmanın saldırmasıdır."[33] İşte bu durumda müslümanlara savaşma yetkisi tanınmaktadır.[34] Aksi halde Kur'an, müslümanlarla savaşmayan, kendi yurtlarında yaşamalarına müdahele etmeyen ve düşmanlarına karşı müslümanların aleyhinde faaliyet göstermeyen kimselere güzel muamelede bulunmayı[35] ve onlarla yapılan anlaşmalara riayet etmeyi[36] emretmektedir.

Ayetlerden anlaşıldığına göre savaş olgusu, saldırıya karşı bir savunma zorunluluğu ile ortaya çıkmaktadır. Bu aşamadan sonra her şeye rağmen doğabilecek bir barış ortamına kayıtsız kalınmaması yine Kur'an tarafından talep edilmektedir.[37]

Kur'an'ın belirttiğine göre Allah'ın, savaşı bir sorumluluk ve bir vazife olarak yüklediği, teknik tabirle farz kıldığı durumlar söz konusudur. Bu gibi

---

[30] Şibay, H. Sabit, "*Cihad*" İA, İst. 1963, VI,164.
[31] K.K, 22/39
[32] K.K, 9/36
[33] K.K, 9/13
[34] K.K, 4/91; 2/190-1
[35] K.K, 60/8-9
[36] K.K, 9/4 –5
[37] K.K, 8/61-62; 4/94, 90.

hallerde Allah, Peygamberinden müslümanları savaşa teşvik etmesini istemiştir. Aynı zamanda mezkur talep; zulüm, işkence gibi...[38] meşru gerekçeler üzerine bina edilmiştir. İşte bu aşamadan sonra ortaya çıkacak olan savaş; müslümanlar açısından "Allah yolunda savaş" müslümanların düşmanı konumundaki muhatapları açısından ise "şeytanî güçler uğrunda savaş"[39] olarak vasıflandırılmıştır.

Kur'anın savaşı meşru gördüğü alanlardan biri de sınır güvenliğini temin ve potansiyel düşmanlara karşı caydırıcı bir pozisyon elde etmeye matuftur.

"Ey iman edenler inkâr edenlerden size en yakın olanlarla savaşın; sizde bir güç ve caydırıcılık görsünler ve bilin ki Allah takva sahipleriyle birliktedir.[40]

Kur'andan anlaşıldığı şekliyle bu savaşlar dinî taraftar toplamak için insanları zorla İslâmlaştırma amacıyla meşru kabül edilmemiştir. Zira Peygambere yüklenen vazife yalnızca tebliğden ibarettir [41]

İfade edilen çerçeve dışında Kur'an, gayr-i müslimlerle iyi münasebetler kurmayı tavsiye ederek[42] "...öfkeniz saldırganlık yapmanıza yol açmasın..."[43] buyurmuştur.

Cihadla ilgili (dolayısıyla savaşla ilgili) Kur'an merkezli bir düşünce oluşturduktan sonra konuya ilişkin Müslüman bilginlerin genel kanaatini yansıtacak bir ifadeyi buraya almak yerinde olacaktır. Bu kanaati öz bir şekilde yansıtan M. Fayda'nın cümlelerini naklediyoruz.

---

[38] K.K, 8/39
[39] K.K, 2/193; 4/75-76
[40] K.K, 9/123
[41] K.K, 18/29; 5/67; 16/125; 2/256
[42] K.K, 3/64
[43] K.K, 35/5-6; 29/46

"İslâmda cihad bir saldırganlık şuursuz bir imha ve istilâ hareketi olmayıp prensip ve gaye yolunda son başvurulan bir çaredir. İslâm barış ve güvenlik isteyen ve bunları emreden bir dindir. Ancak bu güven, sulh yoluyla temin edilemezse beka ve devam kanunları Müslümanları mücadeleye davet eder. Artık bu noktada cihad körü körüne bir dövüş bir mücadele değil mukaddes bir insanlık vazifesidir...[44]

b. Fetih

Arapça (Fe-te-ha) dan gelen bu kelime "açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma" anlamlarına gelir.[45] Kavram olarak ise İslâm tarihi boyunca Müslümanların gerçekleştirdikleri savaşlara verilen bir isim olmuştur. İsmini; Kur'anda, müminlerin geçmiş ve gelecekteki maddî-manevî zaferlerinin ve başarılarının bahsedildiği Fetih sûresinden alan bu kelime, aynı zamanda İslâm tarihçileri tarafından İslâm fetihlerini diğer ülke ve kavimlerin yaptıkları istilâ ve işgâl faaliyetlerinden farklı olarak müstakil ve özel bir manayı ifade için kullanılmıştır.[46] Müsteşriklerin, İslâm fetihlerinin yapılış şekli itibariyle pek iştirak etmedikleri fetih-istilâ ayrımı konusu teori-pratik açısından izaha muhtaç bir husustur. Niçin biz bir şehrin, başkaları tarafından ele geçirilmesinde, bunu gerçekleştirenler Müslümanlar olunca müsbet bir anlam yükleme gayesiyle "fetih" kavramını kullanıyoruz da bir başka millet tarafından gerçekleştirildiği zaman istilâ ya da işgâl adını veriyoruz? Buradaki temel ayırıcılar nelerdir? Bize göre buna, geçmişte ve günümüzde Müslüman bilginlerin yansıttıkları; Müslümanların saldırı ve savaştaki uygulamaları gerekçe gösterilse de bu yeterli bir izah değildir. Çünkü tarih bize göstermiştir ki Müslümanların gerçekleştirdikleri "fetih"lerin birçoğunda savaşın gerektirdiğinden fazla bir tolerans kimseye tanınmamıştır. Bu sebeple İslâm savaş felsefesi (ya da fetih mantığının) teorik ve pratik veçhelerini esas

---

[44] Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, 191
[45] İsfahanî "*Fth*"md; Fayda, "*Fetih*" md. DİA İst.1995. X11, 462
[46] İsfahanî "*Fth*"md; Fayda, "*Fetih*" md. X11, 462

alan araştırmacıların kanaatleri farklılık göstermektedir. Buna göre olumsuz bir manzara çizip bu fetihleri birer işgâl olarak göstermek isteyenler menfî örnekleri, olumlu bir imaj uyandırmak isteyenler ise müspet örnekleri veri olarak alıp değerlendirmişlerdir. Öyleyse salt olarak savaşlardaki uygulamalar birer örnek şeklinde tespit edilmemeli ortak bir noktaya varılmalıdır. Bize göre müslüman savaşlarına, müsbet bir manayı ihtiva eden "fetih" isminin verilme nedeni bu savaşlar sonrasında ortaya çıkan ve semeresi biraz da uzun vadede görülen neticelerdir. Öyle sanıyoruz ki böyle bir anlayışla ortaya konan Müslüman savaşları "fetih" vasfını hayli hak edeceği gibi müsteşrikler de dahil olmak üzere herkes bu konuda mutabık kalabilecektir.

Fetih kavramı yalnız maddî bir anlamı ihtiva etmemektedir. Müslümanların düşüncesinde bu kavramın manevî yönü ağır basmakta ve bu kavramla islâmî maksatlar ön plana çıkarılmaktadır. Kalbi ve aklı İslâm gerçeğine açmak, İslâm mesajının önündeki engelleri kaldırmak ilk elden ulaşılmak istenen hedeftir.[47] Daha da önemlisi, bu kavram her zaman savaş anlamını barındırmaz. Hz. Peygamberin şu ifadesi bu görüşü güzel delillendirir. *"Ülkeler ve şehirler zorla alınır Medine ise Kur'an ile fethedilmiştir."*[48] Kur'an-ı Kerim'in ciddi bir savaş olmaksızın ele geçirilen Mekke için "fetih" kavramını kullanması da bu paralelde değerlendirilebelir.[49] Yine Fetih sûresinde, Hudeybiye musâlahasanın "Feth-i karib" olarak nitelendirilmesi[50] fethin yalnızca ve öncelikle savaşla ilişkilendirilmemesi gerektiği fikrini bize ilham eder gibidir. Öyleyse "fetih" bir isim olmaktan ziyade bir sıfattır. Ve geniş bir perspektiften bakıldığında farkedilebilecek bir olgudur.

---

[47] Fayda, *"Fetih"* 462; Özel, *"Cihad"* VII,530

[48] Belazurî, 6

[49] KK, 57/10; 110/ 1

[50] İbn Kesîr el-Kureşi ed-Dimeşki, *Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim,* thk: Hüseyin b.İbrahim Zehran, Daru'l-Fiker, Beyrut 1992, IV-293,

İslâm Düşüncesinde, Fetihlere sevkeden temel saiklere ilişkin ilk elden serdedilen fikir, fetihlerin daha çok dinî bir motivasyonun tesiriyle gerçekleştiğidir. Buna göre tarih boyunca Müslümanların başka milletlerle yaptıkları savaşlar, siyasî, tarihî bir takım sebepler olmakla birlikte zorlama olmaksızın diğer memleketlere tebliğin ulaşmasını sağlamak ve tebliğe kapı açmakla [51] izah edilebilecek bir gaye için yapılmıştır. Yani müsteşriklerin ifadesiyle "kutsal savaş!" Hz. Peygamberin şu hadisi de bu düşünceyi yansıtan ya da bu düşünceye kaynaklık edebilecek olan bir malzeme görünümündedir:

Hz.Peygambere sorulur; Allah yolunda olan kimdir? Ganimet kazanmak için harbeden mi, cesaretiyle şöhret kazanmak amacında olan mı yoksa kabilesiyle dayanışma halinde bulunduğunu göstermek isteyen mi? Cevap; Hiçbiri. Sadece Allah'ın adını yüceltmek için savaşan kimse Allah yolundadır.[52] İşte bu kutsiyet sebebiyledir ki her ne kadar tarihte zaman zaman bu kutsiyeti aşan ya da nakzeden vakalar söz konusuysa da Müslümanların gerçekleştirdikleri savaşlarda (ya da fetihlerde) ayrıcı unsurları tesbit edebiliyoruz. Herşeyden önce bu fetihlerde muharip kuvvetler dışında bulunan kimselere dokunulmamakta ve zulme müsade edilmemektedir. Öyle ki bu vasıflar bazen fetih yapılan veya yapılacak bölgenin bizzat davetini ve yardımını bile temin edebilmektedir.[53] Sonrasında kendini gösteren devamlılık ve kalıcılık bu bölgelerde ortaya konan iyi yönetim[54] Müslüman savaşlarının (fetihlerinin) diğer milletlerdeki savaş olgusundan farklılığını ortaya koyan önemli göstergelerdir.

---

[51] Özel, "*Cihad*" 530

[52] Buharî,Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail el-Buhari, *Sahihi Buhari*, Çağrı yay.İst.1992, İlim 45, Cihad 15, Tevhid 28; Muslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b.Hacac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim*, Çağrı Yay.İst.1992, İmare 149, 151

[53] Hodgson, M.G.S. *İslâmın Serüveni,* İz.Yayıncılık, Yay.Hzr.Metin Karabaşoğlu, İst. 1995, 144

[54] Fayda, "*Fetih*" 463.

c. Ganimet

Sözlükte "bir şeyi elde etmek, ele geçirmek" anlamlarına gelen ganimet kavramı, İslâm Hukukunda Müslümanların savaş yoluyla ele geçirdikleri esirler ve her türlü mal şeklinde tarif edilmiştir.[55]

Kur'an-ı Kerimde altı yerde geçen[56] bu kelimenin anlamdaşı olarak "enfal" de kullanılmıştır. Hatta bir sûreye müstakil olarak "enfal suresi" adı verilmiştir. Nefel (ç.Enfal) kelimesinde fazlalık anlamı bulunduğundan savaş sırasında elegeçirilen mal veya esirler, savaşın amaçlarını gerçekleştirdikten sonra ilave olarak elde edildiği için bu şekilde adlandırıldığı belirtilmektedir.[57]

Ganimetlerle ilgili tarif ve tasnifler Enfal 41 ve Haşr 6-10 ayetlerinin yorumu sonucu oluşmuştur. Ganimet İslâm bilginlerince a) esirler b) Arazi c) Menkul mallar olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Biz, sadece kavramı tanıtmak ve esas konumuza giriş olabilmesi için kavramın menşeini sunmak amacında olduğumuz için konunun bu yönüne işaretle yetiniyoruz.

Savaşlarda galib tarafın bir anlamda savaş tazminatı olarak nitelendirebileceğimiz mağlub tarafın elinde bulunan her türlü metaa el koyması, muharip kuvvetleri esir alması insanlık tarihi kadar eski bir olaydır. Savaşların gerek devletler gerekse savaşçılar açısından en zevkli anı herhalde savaş sonrası elde edilenlerin galipler arasında paylaşılması olsa gerektir. İnsan fıtratında olan mala düşkünlük, hayatın her döneminde tezahür ettiği gibi her toplumda da varolmuştur. Bu durum aynı zamanda savaşları cazib kılan bir teş-

---

55 el-İsfahanî, 615; İbnül-Esîr, Mecduddin el-Mubarek b.Muhammed el-Cezerî, *en-Nıhaye fi Garibi'l-Hadis* thk:Tahir Ahmed ez-Zavi, Mahmud Muhammed el-Tanahî, Daru'l-Fiker, y.y. t,y. III,379-380; Erkal, Mehmet, "*Ganimet*", DİA, İst. 1996, Xlll, 351.

56 Abdulbakî, 505

57 Erkal, 351

vik unsuru olarak düşünülebilir. İşte İslâmın ilk ve örnek döneminin bu konuyla ilgili durumunu ortaya koyacak birkaç misal vermek asıl konumuzun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Daha önce de ifade edildiği üzere ganimet, kavram olarak Kur'anda altı yerde geçmektedir.[58] Kur'an, nazil olduğu ortamdaki mevcut durumu esas aldığı için Hz. Peygamber ve çevresinin fiileri dikkate alınarak bazen de tekil hadiselerin sebep olduğu olaylar üzerine ayetler nazil olmuştur. Dolayısıyla ganimetle ilgili ayetler gündeme geldiği zaman dönemin ganimete ilişkin konumu zihnimizde canlanmalıdır.

Ganimetlerle ilgili ilk tartışma Bedir Savaşı'nın hemen akabinde çıkmıştır. Zafer sonrası Medine'ye hareket anı gelince Müslümanlar ganimetlerin kime ait olduğunu tartışmaya başlamışlar; ganimeti toplayanlar; "onu biz topladık bize ait olmalı" derken, düşmanla çarpışanlar ise "Biz olmasaydık ganimeti toplayamazdınız Onun için bize ait olması daha doğrudur." demişlerdir.

Hz. Peygamberi koruyanlar ise "Biz Peygamberi korumakla meşgulduk bu sebeple savaşa iştirak edemedik onun için ganimet bize ait olmalı" demişlerdir. Hz. Peygamber bu işi sonraya erteleyerek herkesin topladığını bırakmasını emretmiş ve Ka'b oğlu Abdullah'ı da ganimete gözcü yapmıştır.[59] Bu olay üzerine Enfal 1'in nazil olduğu ifade edilir.[60]

"Sana ganimetlerden sorarlar; De ki Ganimetler Allah'ın ve Resulünündür, Buna göre eğer müminlerseniz Allah'tan korkup sakının, aranızı düzeltin, Allah'a ve Resulüne itaat edin"

---

[58] Abdülbakî, 505

[59] Heykel, Muhammed Hüseyin, *Hz.Muhammed Mustafa,* Trk Trc.Ömer Rıza Doğrul, İnkılap Kitabevi İst. 1985, s. 272

[60] et-Taberî, İbn Cerir, *Cami'ül-Beyan an tevili'l-Kur'an,* Darül-Fiker Beyrut 1995, V,227

Ayette geçen "Aranızı düzeltin" ifadesi ganimet tartışmalarından dolayı müminler için bir ihtardır.[61]

Taberî ayrıca tefrisinde ayetin sebebi nuzülüne ilişkin sahabeden Mus'ab b.Sad'ın savaşta elde ettiği ganimetin (ki güzel bir kılıçtır) kendisine verilmesini taleb etmesi fakat Hz. Peygamber'in buna müsaade etmeyerek "onu aldığın yere koy" demesi üzerine Enfal l in nazil olduğunu söyler.[62]

Yine Bedir'de ganimetler konusunda acele edilip ganimetlerin kapışılması üzerine Enfal 69 vahyolunmuştur. [63]

"Eğer Allah'ın geçmişte bir sözü olmasaydı aldıklarınıza karşılık size büyük azap dokunurdu."

Kur'an'da insanların ganimet karşısında çok istekli ve savaşa ganimet için koştuklarına dair örnek de söz konusudur. Fetih suresi 45. ayet bunu gösteren önemli bir delildir. Hudeybiye musalâhasına katılmayanlar Hayberin fethine ganimet için gelmek istemişlerdir. Fakat Allah onların katılmasına izin vermemiştir. Gönüllü olarak gelmek isteyenler ise ganimetten herhangi bir hisse beklemeyeceklerdi.[64]

"(Savaştan) geride bırakılanlar siz ganimetleri almaya gittiğiniz zaman diyeceklerdir ki: "Bizi bırakın da sizi izleyelim." Onlar Allah'ın kelamını değiştirmek istiyorlar. De ki "siz, kesin olarak bizim izimizden gelemezsiniz. Allah daha evvel böyle buyurdu" Bunun üzerine "Hayır bizi kıskanıyorsunuz" diyecekler. Hayır onlar pek az anlayan kimselerdir." Ganimet endişesini ve hevesini yansıtan diğer bir ayet de Nisa 94'tür. Abdullah b. Ebî Hadred'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir grubu "idam"a[65] gönderir. Grup içinde Ebû Katade el-Haris b.Rabii ve Muhlim b.Cüsame b. Kays el-Leysî de

---

[61] Taberî, *Cami'*, VI-236
[62] Taberî, *Cami'*, VI-232
[63] Taberî, *Cami'*, VI-58
[64] Taberî, *Cami'*,VII-104; Heykel, 370
[65] İdam: Mekke ile Yemame arasında çıkan bir su.

vardır. "İdam"a gelindiğinde Amir b.el-Adbad el-Eşcaî ile karşılaşılır. Amir, İslâm selamıyla grubu selamlar, Muhlim ona saldırır ve onu öldürerek devesini ve diğer mallarını ganimet olarak alır. Dönüşte olay Peygamberimize anlatılır ve Nisa 94 nazil olur.

Yine İbn Abbastan rivayet edildiğine göre "Müslümanlardan bir grup adamın birini yakaladılar, adam selam verdiği halde öldürüldü ve elindekiler ganimet olarak alındı. Olay üzerine Nisa 94 nazil oldu"[66]

"Ey İman Edenler Allah yolunda adım attığınız (savaşa çıktığınız) zaman gerekli araştırmayı yapın ve size selam verene (barış önerene) dünyanın geçici menfaatini isteyerek; Sen mü'min değilsin demeyin. Asıl çok ganimet Allah katındadır..."

Böylece Kur'an 'dan anlaşılan şudur:

Müslümanların düşmanla münasebetlerinde ganimet olgusu yönlendirici bir özelliğe sahiptir. Hz. Peygamberin de bu olguyu kullanarak ashabını savaşa teşvik ettiğine şahit oluyoruz. Bedir savaşında Hz. Peygamber "Kim şunu şunu yaparsa kendisine şu şu verilecek" diyor. Gençler de buna ulaşmak için yarışıyorlardı. İhtiyarlar ise sancağın etrafında kalmışlardı. Ganimetler söz konusu olunca gençler kendilerine vadedileni almak için geldiklerinde ihtiyarlar da hak talebinde bulunarak bizler sizin koruyucularınız (rida) demişler ve ortaya bir tartışma çıkmıştır.[67]

Sonuç olarak ganimet olgusu İslâmın örnek dönemi olan risalet devrinde de hem bir tartışma konusu hem de bir teşvik unsuru olarak var olmuştur. Kur'an ganimeti meşru şartlar içinde onaylamış ve helal saymıştır.[68]

---

[66] Taberî, *Cami'*, IV,302,306
[67] Taberî, *Cami'*, VI,228-229
[68] KK. 8/69

d. Fey

Fey sözlükte mastar olarak "geri dönmek, şekil değiştirmek" anlamına gelir.[69] Kur'an da yedi yerde geçen bu kelime Kur'andaki anlamına paralel olarak literatürde savaş olmaksızın ele geçirilen hertürlü mal ve araziyi ifade için (Haşr Suresi 7-8) kullanılmaktadır.

"Allah'ın onlardan peygamberine fey olarak verdiklerine gelince (onu elde etmek için) onun üzerine ne at, ne de deve sürmediniz. Fakat Allah, peygamberlerini dilediği kimselerin üzerine salar (onları üstün getirir).Allah herşeye kadirdir."

"Allah'ın o kent halkından Rasulüne verdiği feyler, Allah'a, Rasûle, Rasûle akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara (yolda kalan) yolcuya aittir.Ta ki (o mallar) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın. Peygamber size neyi verdiyse onu alın,size neyi yasakladıysa ondan sakının ve Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın azabı şiddetlidir."

Ayetlerde geçen "fey"kavramı ganimet şeklinde mütâlâ edilebilmekle birlikte ganimetten daha genel bir muhteva içerir. Harcama alanı olarak da tamamen kamu yararı ve muhtaçlara yardım için tahsis edilmiştir.[70]

Benî Nadir Yahudilerinin sürülmesi üzerine savaşsız olarak ele geçirilen mallar üzerinden ortaya çıkan tartışmalar nedeniyle Haşr 6-7 nazil olmuş ve ganimetten farklı bir şekilde "fey"kavramı gündeme gelmiştir.Bu durum Hz. Peygamberin farklı uygulamalarına binaen fukaha arasında ganimet-fey kavramının kapsamına ilişkin tartışmalara temel teşkil etmiştir.Hz. Ömer'in Sevad arazisini fey hükmünde kabul ederek, dağıtmaması ve kamu yararına tahsis etmesi nedeniyle ve de arazinin sahiplerinin elinde kalmasıyla bu kavram "gayri müslimlerden alınan bazı gelirler" için kullanılır olmuştur.

---

69 Firuzabadî Ebû't-Tahir, *el-Bahru'l-Muhit,*, Beyrut 1986
70 Juynball, Th.W. "*Fey*" İA İst..1963

e. Harac

İslâm vergi sisteminde önemli devlet kaynaklarından biri olan harac, sözlükte "yerin hasılatından, yani topraktan çıkan şey, karşılık" anlamında olup[71] kelimenin menşei itibariyle farklı dillerle ilişkilendirmelere gidilmiştir. Değişik bir anlamda kullanılmakla birlikte vergi manasına"Kharagâ" şeklinde Talmut'ta bu tabire rastlanmaktadır. Yine "Kharagh" formunda ve vergi anlamını muhtevi olarak Pehlevi dilinde yer aldığı tesbit edilmiştir.[72] Özellikle Pehlevi dilinde bu kavramın araziden alınan vergileri ifade de kullanılması dikkati çeken bir husustur.

"Harac" kelimesi sözlük olarak Kur'an-ı Kerim'de geçmekle birlikte kavramlaşmış şekliye yer almaz. Dolayısıyla sonraki bir olgudur. Kelimenin geçtiği ayetler şunlardır:

"Ey Muhammed! Yoksa senin onlardan ücret (harc) istediğini mi sanırlar? Rabbının ecri (harac) daha iyidir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."[73]

"Dediler ki: Zül-Karneyn! Doğrusu Ye'cûc ve Me'cûc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onlar arasında bir set yapman için sana bir ücret (harc) verelim mi?[74]

Görüldüğü üzere ayetlerde geçen[75] (harc) ifadeleri kelimenin ıstılahtaki karşılığı olan "arazi vergisi"yle bağlantıya müsait değildir. Esas itibariyle fethedilen bölgelerdeki arazilerin halkın elinde bırakılarak gayri müslim tebadan alınan bir toprak vergisi olması yönüyle "harac"a Hz. Peygamber zamanında da rastlamıyoruz. Bununla birlikte "vergi" anlamında anlaşılabilecek,

---

71 Derveze, 163 ; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, sdlş. Mümin Çevik, Üçdal neşriyat, İst. 1966.295

72 Firuzâbâdî, "*hrc*" md

73 Christensen,Arthur,*L'Iran sous les Sassandies*,Copenhagen 1936,118(Naklen bk:Tuğ,Salih,*İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*,M.Ü.İ.F.Y.İst.1984,113)

74 K.K.23/ 72

75 K.K.18/94

"gelir" şeklinde değerlendirilebilecek bazı rivayetleri görmek mümkündür.[76] İfade edilmesi gereken hususlardan biri de harac'ın toprak vergisi olarak İslâm tarihindeki başlangıcı ve kaynağına ilişkin tartışmaların varlığıdır. Bazı araştırmacılar (ki bunlardan biri Mustafa Fayda'dır) özellikle Hz. Peygamber döneminde haracın uygulandığını düşünmeyi gerektirecek örneklerin varlığından bahseder. Hayber Yahudilerinin topraklarındaki uygulama ve Bahreyn civarındaki uygulamalar örnek gösterilmektedir. Çünkü Hz. Peygamber bu bölge halklarını mahsulün yarı karşılığında yerlerinde bırakmıştır[77] Fakat buradan elde edilen gelir bazı kaynaklarda harac olarak değil fey kapsamında mütalâ edilmektedir.[78] Çünkü harcama şekli fey'e uymaktadır. Ama tatbikat haracın temellerini bu döneme irca etmemize sebep teşkil edebilir. Nitekim harac olgusunun kavramlaşmış şekliyle Hz. Ömer döneminde ilk defa ortaya çıkışında, fey olarak telakki edilen arazilerin harac adı altında bir vergiye bağlandığını görüyoruz.

Harac, vergi çeşitlerinin en kadimlerinden sayılır. Asıl menşeinde arazinin padişah malı şeklinde telakkisi vardır. Halk ise ancak arazi varidatından istifade eder ve devletin hakkını (haracı) öderdi. Eski Cermenlerde kral ve avanesi dışında kimse toprak vergisi alamazdı. Romalılarda da bu esas üzere Mısır, Şam gibi yörelerde tarım arazilerine vergiler vazedildiğine rastlıyoruz[79]. Ayrıca bunlara ait defterlerin tutulduğu divanlar söz konusudur. İranda da buna benzer uygulamaların varlığından bahsedilir.[80]

f. Cizye

Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar arasında karşılıklı diyalog ile hakların muhafazasına yönelik alanın mühim kavramlarından biri de "cizye" dir.

[76] Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer zamanında Gayri Müslimler,*İst.1989,67;Tuğ,115
[77] Fayda, *Hz. Ömer zamanında Gayri Müslimler,*67
[78] Belazurî, 39
[79] Tuğ, 120
[80] Zeydan, 302-3

Sözlükte "yeterli olmak, karşılığını vermek, tazmin etmek"[81] anlamında "czy"nin mastarından türeyen bir isim olarak karşımıza çıkar. Istılahta ise; savaşta galip olan müslümanların, mağlup olanlardan İslâmın siyasî hakimiyetini kabul ettiğinin bir göstergesi olarak tahsil ettikleri, baş vergisi olarak ta tercümesi yapılan bir çeşit vergidir.

Köklerine tarihin çok eski dönemlerinde rastlanılan bu verginin İslâmla ortaya çıkmış bir olgu olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. İsa'nın doğumundan evvel IV. asır sıralarında Finikelilerin hücumlarından korunmak karşılığında, Atina Yunanlılarının Anadolu sahil halkları üzerine cizye koydukları ifade edilmektedir.[82] Yine MÖ. XIII. asırda Asur Kralı Tiglath Pileser III.(745-727), Kuzey Arap Yarımadası'na ve Suriye'ye karşı yaptığı birçok askeri sefer sonunda buralardan altın, deve, baharat şeklinde baş vergileri tahsil etmiştir.[83] Roma imparatorluğunun ele geçirdiği toprakların ahalisinden tahsil ettiği vergilerden biri de baş vergisi idi (tributum capitis). On dört ila altmış beş yaş arasındaki erkek ve on iki ila altmış beş yaş arasındaki kadınlardan alınan bu vergi 16-20 dirhem arasında değişmekteydi. Bu durum Bizansta da devam etmiştir. Mısır fatihi Amr b. el-As halifeye yazdığı mektupta Mısırlı Yahudilerin baş vergisi verdiklerinden bahsetmektedir.[84] Çok yüksek rakamlardaki bu vergi Müslüman fatihlerin dönemine nazaran takribî olarak yedi kat daha fazladır.[85] Hz. Peygamber döneminde uygulamalarını net bir şekilde müşahede ettiğimiz "cizye"nin kaynağı İslâm Tarihi açısından Kur'an'ın kendisidir. Tevbe Suresi 29. ayette şöyle buyrulmaktadır.

"Kendine kitap verilenlerden (ehl-i kitap), Allah'a da Ahiret gününe de inanmayan Allah'ın ve Peygamber'inin haram kıldığını haram saymayan, hak

---

[81] Firuzabadî,"*cizye*" md.
[82] Zeydan, 296
[83] Tuğ, 123.
[84]İbn Abdi'l-Hakem, 297 ; Tuğ, 7.
[85] C Zeydan, 206

dini, din olarak kabul etmeyen kimselerle küçülüp kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın."

Ayet Rumlara karşı yapılan Tebük Gazvesi öncesi nazil olmuştur.[86] Ayette geçen ehl-i kitaptan maksad Yahudi ve Hıristiyanlar olmakla birlikte Mecusîler de uygulamada ehl-i kitap içerisinde mütalâ edilmiştir. Çünkü Hz. Peygamberin Hecer'deki Mecusilerden cizye aldığı rivayet edilmiştir.[87] Mecusîlerin ehl-i kitap olduklarına ilişkin rivayetlere de İslâm Tarihi kaynaklarında rastlamak mümkündür.[88]

Müşriklerle ilgili hususa gelince konuyla ilgilenen kaynaklarda müşriklerden cizye kabul edilmeyeceği belirtilmekle beraber bu hususun yalnızca Arap müşriklerine has bir durum olduğu Acem olan müşriklerden cizyenin taleb edileceğine ilişkin ifadeler kaynaklarda yer almaktadır.[89] Hz. Peygamber'in Akabe körfezinin sonunda bulunan ve önemli bir ticaret merkezi sayılan Eyle halkına, Cerba ve Ezruh köylerine, Dûmetü'l- Cendel'e, Teyma'ya, Mecusi olan Bahreyn ve çevresine, Yemen bölgesindeki ehl-i kitaba cizye yüklediği kaynaklarda ifade edilmektedir.[90]

Hz. Peygamberin hadislerinde de yerini bulan cizyenin Müşriklerden de alınabileceğini savunan Derveze Kur'anda bunu nakzeden bir hüküm bulunmadığını belirterek Büreyde hadisini örnek gösterir.[91] Süleyman b.Büreyde'nin babasından naklettiğine göre Hz. Peygamber herhangi bir komutanı ordunun başında bir yere gönderdiği zaman özellikle o kimseye takvayı ve beraberindeki Müslümanlara hayrı tavsiye eder ve şöyle derdi: Allah'ın

---

[86] Taberî, *Cami*, V1, 141
[87] Belazurî, 95-96; Ebû Yusuf, ,185
[88] Ebû Yusuf, 297-8
[89] Ebû Yusuf, 290
[90] İbn Hisam, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye* Nsr. M. Es-Sekka-i, el-Ebyarî-A.Çelebi, Daru'l-Hayr,Beyrut 1992,IV,132; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b.Mu'nî ez-Zuhrî (230), *Tabakatü'l- Kübra,* Dar-u İhyai't-Turasil-Arabî ,Beyrut, ty. I,227-8; Belazurî, 85
[91] Derveze, 94

adıyla Allah yolunda gazveye çık, Allah'ı inkar eden her kim olursa öldür. Müşriklerden bir düşmanınla karşılaştığında onları şu üç şeyden birine çağır, hangisine icabet ederlerse onu kabul et ve onları bırak; Onları İslâma davet et icabet ederlerse sen de kabul et ve onları muhacirlerin yurduna taşınmaya çağır , şayet bunu yaparlarsa Muhacirlerin lehine olan onların da lehine, muhacirlerin aleyhine olan onların da aleyhine olacaktır. Şayet kendi yurtlarını tercih ederlerse onlara Müslüman kimseler (A'rap) gibi olacaklarını, Müslümanlarla birlikte cihad etmeleri halinde ancak ganimet ve feyden hakları olacağını bildir. Şayet bunu da kabul etmezlerse onları cizye vermeye çağır kabul ederlerse sen de kabul et ve onları bırak. Eğer kabul etmezlerse Allah'a sığın ve onlarla savaş.[92]

Rivayetlerden anlaşıldığı üzere müşrikler için de böyle bir teklifin yapılabildiği sabit olmaktadır. Cizye olgusunun anlaşılmasında ayetin de dikkate alınması durumunda gözden kaçırılmaması gereken bir noktayı ifade etmek gerekir. Ayetin (Tevbe 29) Tebük Seferi öncesi nazil olduğu düşünülürse hüküm itibariyle mutlak bir durum ifade etmemektedir. Ayette zikredilen inkar vb. hususlar sebebi değil muhatab olunan düşmanın sıfatlarını anlatmaktadır. Dolayısıyla "cizye verinceye kadar savaşmak " savaş için geçerli sebepler ve ortam oluştuktan sonra ve savaş kaçınılmaz bir hal alıp iki ordu karşı karşıya gelince söz konusu olacak bir durumdur.

Ayrıca her ne kadar ayette ifade edilmese de cizye'nin gündeme getirilmesinde muhatab olunan düşmanın kültüründeki "cizye" kavramının ifade ettiği anlam çok önemlidir. Tebük'te muhatab olunan düşman Bizans idi ve onlarda cizye; yenilginin, zelil olmanın, boyun eğmenin bir göstergesi sayılı-

---

[92] İbn Hanbel, Ahmet b.Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yay.İst.1992.V-352; Müslim,Cihad 3; Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*,Çağrı Yay.İst.1992,Cihad,82; et-Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*,Çağrı Yay.İst.1992,Cihad 30,Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, Çağrı Yay.İst.1992.Siyer,38

yordu. Dolayısıyla tarihî konjoktür dikkate alındığında Bizansın kışkırtıcı tutumlarından[93] dolayı onlara yönelik olarak sefer hazırlığındaki Hz Peygambere, onların anladığı dilden cevap verilmesi emredilmiştir. Nitekim daha sonraki seferlerin bazılarında bazı bölge halklarına cizye konulmamıştır. Örneğin Makna Yahudileri cizyeden muaf tutulmuşlardır.[94]

Sonuç olarak, cizye olgusu tarihsel olarak değerlendirilmelidir. Yani mutlak dinî bir emir şeklinde telakki edilmemelidir. Yalnızca dış siyasette farklı bir seçenek olarak algılanabilir. Tarihî şartlar içinde cizye, muntazam bir vergi halini almıştır. Ve karşılığında da bir bedel ve hizmet ödenmektedir. Can, mal, ibadet güvenliğinin sağlanmasında bir vesika vazifesi görmektedir.

g. Eman (Sulh)

İslâm savaş hukukunun önemli kavramlarından biri de "eman" dır. Arapça "emn" kökünden türemiş bir isim olan "eman," sözlükte "güven, güvence, emniyet" anlamlarına gelir.[95] Istılahta ise; müslüman ülkesinin diğer ülke halklarına ülkeye giriş ve çıkışlarda yahut savaş hallerinde rakip halklara tanınan can ve mal güvencesini ifade eder.[96] Aynı anlama gelen civar, hilf, ahd, zimmet gibi kelimeler de "eman" kavramının fıkıhtaki muhtevasını belli ölçülerde karşılamaktadır.

Sami kökenli olduğu ifade edilen bu kelimenin ifade ettiği anlam paralelinde uygulamalara, farklı toplumlarda da rastlanmaktadır. Nitekim eski çağlarda sığınma ihtiyacı duyan insanlar için güvenli yerler mabetler idi. Kâ'be ve çevresinin "harem" olarak vasıflandırılması da bu özelliğinden dolayıdır.

---

[93] Belazurî, 85
[94] Belazurî, 86
[95] Cürcanî, *Ta'rifat*,37
[96] Bozkurt, Nebi, "*Eman*" DİA,XI,75

Kur'anda: "Hani beyti (Ka'be) insanlar için bir toplantı yeri ve emin bir mahâl yapmıştık (hatırlayın)..."[97] buyrulmuştur.

Kur'anda "eman" kavramı "civar" kelimesiyle ifade edilerek aynı anlamda kullanılmıştır.

"Eğer müşriklerden biri senden eman dilerse ona eman ver. Ta ki Allah'ın kelâmını dinlesin, sonra onu emin olduğu yere kadar ulaştır. Çünkü onlar (hakkıyla) bilmeyen bir kavimdir."[98]

Eman uygulaması İslâm öncesi cahiliye toplumunda var olan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yönüyle sulhü de içeren bu kavram cahiliye kabilelerinin dış politikalarının şekillenmesinde uygulama açısından mühim bir yeri haizdir. Kabile reisleri eman verme yetkisine sahip oldukları gibi kabile fertlerinin de aynı yetkileri vardı. Diğer bir yönüyle eman, hem kabileler arası ilişkilerde hem de geniş bir perspektifte uluslar arası ilişkilerde; ticaret, seyahat imkânı açısından bir güvenceyi ifade ediyordu. Aksine davranışların zuhuru durumunda bu güvenceyi zedelememek için savaş dahi göze alınabiliyordu. Hz. Peygamber, risaletinin ilk yıllarında Taif'teki olumsuz vakadan sonra dönerken Mut'ım b. Adiy'in emanıyla (civar) ancak Mekke'ye girebilmişti.[99] Daha sonra Hz. Peygamber de Medine'de birçok kimseye ahidnameler vermek suretiyle emanlar yazmıştır.[100] Mekke'nin Fethi gününde Ka'beyi güvenli bölge ilan etmiş dokuz kişinin dışında Ka'beye sığınan herkese eman vermiştir.[101]

---

97 K.K,2/125 ayrıca bk.95/3, 3/97
98 K.K , 9/6
99 Taberî, *Tarih* II,429
100 Fayda, Mustafa "*Ahidname*", DİA, I.537
101 en-Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yay. İst.1992, "Tahrim"14

Yine Hz. Peygamberin Necran halkına verdiği eman günümüze kadar ulaşmıştır. Muğire b. Şu'be'nin yazdığı bu eman besmeleyle başlar ve ilgili şartlar zikredilir.[102]

İslâm camiasının her ferdi eman verme yetkisine sahib addedilmiştir. Kadınlar da bu hakka sahiptirler. Ebû Yusuf'un rivayetine göre Hz. Zeyneb'in kendi kocasına Ümmü Hani'nin akrabasından birine eman verdikleri ve Hz. Peygamberin de bunu onayladığı anlatılır.[103]

Raşit halifeler döneminde de şahit olduğumuz eman olgusunun İslâm Tarihindeki savaşları kavrama açısından önemli bir perspektif kazandırdığını düşünüyoruz. Gerek İslâm'dan önceki dönemde gerekse Hz. Peygamber döneminde emanın var olduğu ortamlarda sulhün de varlığı söz konusu olmaktadır. Emanın olmadığı durumlarda ise doğal savaş hali vardı ve her an her yerden savaş durumu hasıl olabilmekteydi. Bu sebepledir ki Hz. Peygamber Medine'ye hicretten hemen sonra evvela Medine merkezinde var olan halkla, inansın inanmasın hangi dine ve kabileye mensub olursa olsun karşılıklı anlaşmalarda (civar) bulunmuş ve daha sonra dışa doğru Medineyi çevreleyen bölgelerde oturanlarla ahidnameler tanzim etmiştir. Ortak olarak varılan noktalarda şartlara riayet edildiği müddetçe sulh ortamı devam etmiş aksi durumlarda ise potansiyel tehlikenin def'i için seriyyeler, gazveler yapılmıştır.

---

[102] Ebû Yusuf, 194; Hamidullah, 195
[103] Ebû Yusuf,418

— BİRİNCİ BÖLÜM —

DÖRT HALİFE DÖNEMİ İNSANINDA SAVAŞ ANLAYIŞINI OLUŞTURAN TEMEL AMİLLER

A. İnsan Türünde Savaş Kültürü

Tarih araştırmalarının dolayısıyla Dünya tarihinin büyük bir bölümünü savaşlar teşkil eder. İnsan fıtratında biyolojik olarak var olan savunma ve saldırı potansiyelinin tezahürü şeklinde nitelendirebileceğimiz savaş olgusunun çekirdeğinde mücadele dürtüsü vardır. İlk insanla varolduğu kabul edilen bu mücadelenin ilahî dinlerdeki kaynağı ve başlangıcı ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'in çocukları Habil ve Kabil'e kadar uzanır. Kur'an'da [104] bu ilk mücadeleye kısaca temas edilir.[105]

"Ey Muhammed ! Onlara, Adem'in iki oğlunun kıssasını doğru olarak anlat; İkisi birer kurban sunmuşlar, birinin ki kabul edilmiş, diğerinin ki edilmemişti. Kabul edilmeyen, Andolsun ki seni öldüreceğim! deyince, kardeşi; Allah ancak sakınanların takdimesini kabul eder, demişti. Beni öldürmek üzere elini bana uzatırsan ben seni öldürmek için sana elimi uzatmam. Çünkü ben, Alemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım! Ben, hem benim hem de kendi günahını yüklenip cehennemliklerden olmanı isterim; zulmedenlerin cezası budur. Bunun üzerine kardeşini öldürmekle nefsine uydu ve onu öldürerek

---

104 K.K,5/27-31
105 Aydemir, Abdullah; *İslâm Kaynakarına Göre Peygamberler* ,TDV. Yay. Ank. 1992,37

zarara uğrayanlardan oldu. Allah kardeşinin ölüsünü nasıl gömeceğini göstermek üzere ona yer eşerken bir karga gösterdi. Bana yazıklar olsun! Kardeşimin ölüsünü örtmek için bu karga kadar olmaktan aciz kaldım! dedi de yaptığına pişman olanlardan oldu."[106]

Bütün canlılarda var olduğunu yaşayarak müşahede ettiğimiz saldırma ve savunma kabiliyetinin insandaki kaynağının içsel olduğu, dinler açısından ise ilahî olduğu kabul edilmektedir. Kur'an'da bu durumun tespiti noktasında işaret edilebilecek ayetlerden birisi ilk insan Adem'in cennetteki aykırı davranışı üzerine cennetten kovularak dünyaya indirilmesini hikaye eden. Araf 24. ayettir.

"(Allah) dedi ki: Kiminiz kiminize düşman olarak inin. Yeryüzünde belli bir vakte kadar sizin için bir yerleşim ve meta (geçim) vardır."

İnsan doğasının şiddete, savaşa yatkın olduğunu ifade eden biyologlar beyinde bir bölümün müstakillen bu işi üstlendiğini ifade etmektedirler.[107] Savaş olgusunun menşeini tartışan bilginler daha sonra psikoloji, etnoloji ve antropolojiye yönelmişlerdir. En ilkel topluluklarda dahi temel bir yaşam unsuru olduğu görülen savaşın var olmadığı bir uygarlığa insanlık tarihi hemen hemen şahit olmamıştır

Büyük topluluklar arası savaşın başlangıcının, yazılı olarak tesbiti yazılı tarihle aynı zamana tekabül eder. Ancak din dışı kaynaklarda ilkel insanların yazılı tarih öncesi hayatlarına ilişkin tamamiyle zıt görüşler hakimdir. Bu dönem kalıntılarında savaşların çok acımasız olduğu ve kadın erkek ayırmadığı tesbit edilmiştir.[108]

---

[106] K.K,5/27-31
[107] Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, Trk. Trc. Fusun Doruker, Sabah Kitapları, İst.1995,63-
[108] Keegan,97

Tarihin eski dönemlerinde varlığı kesin olan toplumlar arası savaşın felsefî muhtevasıyla ilgilenenler onun tanımına dair çeşitli görüşler serdetmişlerdir. J.Keegan, savaş ile kültür arasındaki önemli bağdan hareketle savaşın, kültürün bir göstergesi şeklinde tezahür ettiğini hatta bazı toplumlarda kültürün ta kendisi olduğunu ifade eder.[109] Devletler hukuku veçhesinden "İki veya daha çok Devlet arasında tarafların birbirlerine iradelerini kabul ettirmek maksadıyla ve Devletler Hukukunca düzenlenmiş kaideler gereğince yapılan silahlı bir mücadele, şeklinde tarif edilmiştir.[110] Bir başka tarifte ise; iki ayrı devletin ya da devletler topluluğunun silahlı çarpışmasıdır. Amaç; ya bir takım hakların korunması veya elde edilecek çıkar ve faydalardır.[111] İslâm kültüründeki savaş tarifini de İslâm Hukukçularından öğreniyoruz: Savaş, Allah'ın insanlığın maslahatını en iyi şekilde karşılayacak ve onların mutlak yararına olacak en son ve en mükemmel iradesi olan İslâmın, insanlara ulaşmasını engelleyen güçlerle Allah yolunda can, mal, dil ve diğer bütün vasıtalarla mücadele etmek ve bu uğurda bütün gayretini sarfetmektir.[112]

Yazılı Dünya tarihinin genelde bir savaş tarihi olması nedeniyle, düşünülmesi gereken önemli noktalardan biri de bu savaşların niçin yapıldığıdır. Tarih bize göstermektedir ki tüm uygarlıklar varlıklarını başlangıçta savaşçılara borçludurlar. Devlet adını alan her organizasyonun mutlaka askerî bir yapılanmaya gittiği ve bu alana önemli kaynaklar aktardığı muhakkaktır. Öyleyse niçin devletler silahlanmaya ve askerî alana bu kadar ehemmiyet vermektedir? Bu soruya verilecek birinci yanıt savunma olması gerekir. İnsanda varolan, kendini emniyete alma dürtüsünün devlet "ben"inde tezahür etmesi. Tabii ki bu durum zayıflara mahsus bir haldir. Güçlüler içinse hakim olma

---

[109] Keegan,9
[110] Yaman, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, Beyan Yay. İst.1998, 49
[111] Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Hukukunda Savaş*, Trk.Trc.İsmail bayar, İhtar Yay. Erzurum 1996, 1
[112] Yaman, 49

ihtirasına, kültürün ve geleneğin verdiği yönlendirmeye bağlı olarak saldırı ve sömürü için bir vasıtadır.

Dünya siyasî tarihinin ana unsurunu teşkil eden savaş olgusunun sebeplerini araştırmak ve barış ortamını temin etmek için sosyal ahlakçılar çeşitli savaş teorileri ortaya atmışlardır. L.M nin maddeler halinde bir araya getirdiği bu teorileri genel bir çerçeve oluşması bakımından zikredelim.[113]

1-Savaş "tanrısal bir konum"dur. Eski Yunanistan'ın Ares, Roma'nın Mars, Galya'nın Teutates ve Germanya'nın Notan adlı tanrıları, çok eski olan bu inancı sembolleştirmektedir. Tanrı bu inanç içinde "Orduların Tanrısı" kabul edilir. Bosuet savaşı; ezelî, ebedî ve haklı bir "tanrısal bela" bir tanrı hükmü olarak görmektedir. Aynı düşünceye Fransız yazarlarından Joseph'de Maistre ve Maurras'da rastlanmıştır.

Bu düşünceye göre savaşın kaynağı tanrısal ise bunu önlemenin mümkün olmadığını ifade eden yazar ilahî dinlere herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Fakat zımnen ilahî dinler de bu katagoriye dahil olmak durumunda gözüküyor. İslâm bilginlerinin nazarında, savaşın potansiyel bir kabiliyyet olarak insana kazandırılması noktasında ilahî bir kaynaklık söz konusudur. Yoksa soyut ve mutlak bir emirle insanlar savaşla emredilmemişlerdir. İlgili bölümde bu konunun arzettiği manzara açıklanmıştır.

2-Savaş insan tutkularından doğmuştur. Eflatun'da görülen bu düşünce öfke, kin, gurur vb. duyguları savaşın kaynağı görür.

3-Savaş biyolojik bir ihtiyaç, bir "tabii ayıklanma"dır; en kuvvetlilerin en zayıfları ortadan kaldırmalarına imkân verir. Alman filozofu Nietzche, İngiliz ekonomi bilgini Malthus ve çeşitli ırkçıların ileri sürdüğü bu teoriye, hafifletilmiş bir şekilde Renan'da rastlanır. Renan şöyle yazar: "Savaş ilerleme şart-

---

[113] L.M. "*Savaş*" Meydan Larous, İstanbul 1963, XII, 41

larından biri ve bir milletin uyumasına engel olan bir kamçılamadır." Bu teoriyi savunanlar, savaşların araştırıcıları icatlar yapmağa sürüklediğini ve bilimlerin bu savaşlar sayesinde ilerlediğini söylerler. Mesala atom enerjisi savaş sayesinde incelenmiştir.

4-Savaş, bir çeşit kan alma yoluyla işsizliği vb. ortadan kaldırarak demografik bir denge kurar. Malthus'un ileri sürdüğü bu teori bundan önceki maddeye çok yakındır.

5-Savaş, zalimlerin zorbalığından, tutkularından doğar. Alain şöyle yazar: "Her iktidar savaşı sever, onu arar, onu haber verir ve uzatır" iktidarı elinde tutmak için. Bu görüş savaşların bütün sorumluluğunu liderlere, hükümetlere, tarihî şahsiyetlere yükleyen ve birtek büyük sorumluyu öldürerek savaşın kaldırılacağına inananların görüşüdür.

6-Savaş milletlerin varoluşunun sonucudur; sınırları kaldırırsanız savaşları da kaldırmış olursunuz. Bu milletler arası birlik düşüncesini belirten bir teoridir ve başka şekillere bürünerek de dile geldiği görülür. "Savaş sevgisi partilerin varoluşunun bir sonucudur. İdeolojilerın varoluşunun bir sonucudur." Aynı sonuç günümüzde "savaş kominist blokun ve batı blokunun varoluşundan doğmaktadır." şeklinde dile getirilir.

7- Savaş iktisadî olguların bir sonucudur. Jaures ve Marx'ın savunduğu bu teori, tarihî maddeciliğe dayanır. Aynı teori, savaşları, derebeylik savaşları, kabilecilik savaşları, ticari savaşlar, sömürge savaşları, emperyalist savaşlar, ilhak savaşları ve buna karşılık olarak kurtuluş savaşları olarak sınıflandırır. Bütün bu savaşlar iktisadî, sosyal, siyasî ve ideolojik çerçeve içinde ele alınır. Savaşların başka vasıtalarla siyasetin devam ettirilmesi olduğunu ileri sürer. Siyaset ise sınıf kargaşası içinde daima bir sınıfın siyasetidir.[114]

---

[114] LM, 42

İnsanlığın, tarihin her sahnesinde varlığına şahit olduğu savaşın sebeplerine ve kaynağına ilişkin değerlendirmelerde son madde ve ikinci maddede dile getirilen "insanın ihtirasları" rasyonel izahlar yapmaya imkan tanımaktadır. Savaşın ekonomi, diplomasi ve politikayla bağlantısının varlığı muhakkaktır.[115] Fiziksel açıdan güçlü, mantıksal olarak harekete hazır ve kültürel olarak kan akıtmaktan çekinmeyen nesillerin savaşların getirilerini tecrübe ettikten sonra yerinde durmaları mümkün olamaz elbette. İnsanlığın savaşma gerekçelerine bir izah da Konrad Lorenz'den gelmiştir; O toprak kazanma dürtüsüyle insanın harekete geçtiğini söyler. Bu bireysel duygunun nasıl grup saldırganlığına dönüştüğünü ise Robert Andrey dile getirmiş; ona göre insanların, topluca avlandıkları takdirde daha başarılı olduklarını görüp ortak topraklar üzerinde işbirliği yaparak bir toplumsal organizasyonun temelini attıklarını ve işlerine karışan diğer insanlarla savaşma dürtüsünü kazandıklarını belirtir.[116]

Bütün bu izahlarda, hatırda tutulması gereken bir husus vardır ki o da tüm bu yargıları, yargıda bulunan ya da teori ve tanımlamalara girişen kimseler, kendi zaviyelerinden görünenler, kendi şahit oldukları, tecrübe ettikleri ve en önemlisi mensubu bulundukları kültür coğrafyasının, inanış ve değer yargıları ışığında görüşlerini serdetmişlerdir. Dolayısıyla bu yargılar genel olmakla birlikte ancak ortaya konulduğu atmosfer içinde bir değer ifade edebilirler. Böyle bir farklılığı İslâm tarihinden örneklerle destekleyebiliriz. Daha çok dinî motiflerin kullanıldığı bir ortamda, Batı Medain kuşatması esnasında şartlar son derece ağırlaşmış ve artık rakibin gücü tükenmişti. Barış teklifi için gelen kralın elçisi "Dicle'nin bize taraf olan kısmından dağlık bölgelere kadar olan kısmı bizim, size taraf olan dağlık bölgeleri ise sizin olması karşılığında

[115] Keegan, 11
[116] Keegan, 67

bizimle barış yapar mısınız?" demiş ve eklemiştir "doymadınız mı, Allah gözünüzü doyursun"[117] Görüldüğü üzere elçinin nazarında ülkesine karşı bu saldırı ve mücadelenin gayesi dünyevî hedeflerle örgülenmiştir.

Yine Farslılar Müslümanların Sevad bölgesini ele geçirdiklerini görünce, o zaman başlarında bulunan Rüstem ve Firûzân'a şöyle demişlerdir; "Sizin aranızdaki ayrılıklar, sonunda Farslıları güçsüz düşürdü ve düşmanları onların her şeylerine göz dikmeye başladı. Artık bu görüşlerinize devam etmenize ve Fars halkını helake götürmenize müsaade etmeyeceğiz.[118] Burada da Müslümanların onların varlıklarına göz diktikleri ifade edilmekle kendileri açısından müslümanların saldırıları yorumlanmıştır. Bu yoruma göre de müslümanlar muhatap oldukları toplulukların zayıflıklarını fırsat bilerek varlıklarına göz dikmişler ve bu varlıkları elde etmek amacıyla saldırıya geçmişlerdir.

Yukarıda kategorik olarak savaş felsefesinin genel yönlendiricilerini verdikten sonra bunları biraz daha özelleştirmek istiyoruz. Eski Yunan'da egemenlik ve tahakküm anlayışına dayanan Atina-Sparta savaşları çok meşhur ve çok acı savaşlardır.[119] Yine Sparta'nın kışkırtmalarıyla Atina ve Mora Yarımadası halkları arasında çok şiddetli Mora savaşları gerçekleşmiştir ve Sparta bu sayede Atina'yı sömürgesi haline getirmiştir. Yine Yunanlılar bugünkü Anadolu'da bulunanTruva ülkesiyle şiddetli çarpışmalara girişmişlerdir. Philippe ve oğlu İskenderin yapmış oldukları savaşlar da unutulmamalıdır.[120]

Dünyada günümüze kadar uzantılarını müşahede ettiğimiz savaşların gerisinde, çok eski döneme kadar uzanan bir çizgi vardır. Sonraki dönemlerde zuhur eden savaşlar, bu çok eski dünyanın meydana getirdiği gelenek üzerine oturmuş ve yeni savaşların kıvılcımlanması yolunda insan zihninde fikrî ve siyasî bir alt yapının oluşmasına kültürel zemin hazırlamıştır diyebiliriz.

---

117 İbnü'l - Esir, II, 468
118 İbnü'l-Esir,II,409
119 Kral, Machiel, "*Atina*", DİA, İstanbul 1992, IV ,76
120 Zuhaylî, 27.

Kutsal dinlerde savaşa gelince Yahudilik misyoner bir din olmadığı için onlardaki savaş anlayışı dini yaymak amacıyla değil onun müdafası yolunda düşman sayılabilecek her şeyin yok edilmesine yönelik idi. Hıristiyanlıkta ise cihad kavramı olmadığı için dinî açıdan savaş söz konusu değildir.[121] Bununla birlikte her iki dine mensup insanlar din kaynaklı değil ama kültür kaynaklı büyük savaşları dinleştirilmiş bir kisveyle tarih boyunca sergilemişlerdir.

B. İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Savaş Kültürü

Savaş olgusunu İslâm Tarihi özelinde daha iyi kavrayabilmek için Müslüman fatihlerin İslâm öncesi savaş kültürünün ana hatlarıyla anlaşılması zorunludur. Zira bu kültürün Müslümanlar üzerinde şöyle ya da böyle belirleyici, yönlendirici bir özelliğinin olacağını kabul etmek durumundayız. Bu durum Müslümanların düşmanı konumundaki muhatapları için de söz konusudur.

İslâmdan önceki inanç, tutum ve davranışları İslâm döneminden ayırmak amcıyla, söz konusu yaşam felsefesinin cari olduğu zaman dilimini tesmiyede kullanılan "cahiliye" döneminde zuhur eden savaşlara Eyyamu'l-Arab adı verilmiştir. Kaynaklar genellikle Arapların iki büyük kolu olan Kahtanîler ile Adnanîler arasında yapılan bu savaşların sayısını 1700 e kadar çıkarabilmektedirler.[122] Bu savaşlar yalnızca Arapların kendi aralarında cereyan eden savaşlar değildi elbette. Arapların Bizans ve İran ile yaptıkları savaşlar da bazen bu adla anılmıştır.

Araplarda sosyal yapının esası olan kabile nizamı "asabiyyet" ile ayakta durmaktaydı. Bu öylesine katı bir bağdı ki herkesin kabile fertlerini haklı haksız her ne olursa olsun her meselede müdafa etmesini gerektiriyordu.. "Zalim

---

[121] Haddurî, Macid, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, Trk.Trc. Fethi Gedikli, Yöneliş Yay.İst.1999,72
[122] Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşimî İlişkileri*,T.D.V. Yay. Ank.1997,2.

de olsa kardeşine yardım et" sözü aynı kabileden olan kimselerin birbirlerine karşı her durumda yardım etmelerinin gerekliliğini göstermektedir.[123]

Bunun yanı sıra asabiyyet ölçüsünde bir bağın akrabalık ilişkisi olmasa bile anlaşmalar yoluyla temin edildiği bilinmekte buna hilf, civar, eman gibi isimler verilmektedir.[124] Ve bu anlaşmalar son derece bağlayıcı ve mukaddes addedilmekteydi.

Cahiliyye Araplarında savaşların sebeplerine gelince bunlar çok sıradan sebeplerle olabileceği gibi haklı nedenlerden dolayı da çıkabilirdi. Genel hukuka riayetsizlik, kan davaları ve ekonomik hususlar, bunun yanında sınır anlaşmazlığı, karizmatik bir şahsın emanında ki kimsenin hakarete uğraması sonucu ortaya çıkan kavgaların büyüyerek savaşa dönüşmesi söz konusu olabilirdi.[125] Mufahare denilen nesep ve babalar konusunda karşılıklı övünme ile, iki kişi arasında meydana gelen ve adına münafere denilen şan ve şöhret çekişmesi nedeniyle savaşlar kıvılcımlanabilirdi.[126] Ya da herhangi bir sebep olmaksızın farklı kabilelere mensub insanların tesadüfen karşılaşmalarından dolayı savaş çıkması muhtemeldi. Bu savaşların en önemlileri Zû Kâr, Buas, Dahis ve Besus savaşlarıdır.[127] Zû kâr savaşı Araplarla İranlılar arasında olmuştur. Hakkında pekçok şiirin söylendiği bu savaşın Hz. Peygamber kırk yaşında iken vukua geldiği rivayet edilmiştir.[128] Uzun rivayetlerle anlatılan bu savaşta Araplar galip gelmiştir.

Buas savaşı ise Medineli Evs ve Hazrec kabileleri arasında yüz yirmi yıl devam eden savaşlar zincirinin son halkasıdır. Hicretten beş-altı yıl kadar

---

[123] Kapar,M.Ali, "*Eyyamu'l-Arap*",DİA,XII,14
[124] Sarıçam,25
[125] Cevad Ali,*Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*,Bağdat.1950,I,352;Sarıçam,26
[126] Hitti, Fhilip,*Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*,Trk.Trc.Salih Tuğ,İst.1980, I, 51
[127] Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*,T.TK. Yay. Ank.1992,4
[128] Kapar,"*Eyyamu'l-Arap*",15

önce vukua gelmiştir. Bu savaştan sonra İslâmla tanışan bu iki kabile Hz. Peygamber tarafından kardeş ilan edilmişlerdi.[129]

Dahis savaşı ise Cahiliyyenin önde gelen kabilelerinden olan Fezareoğulları ile mücadelenin son halkasında yer almıştır.[130] Savaş bir yarışta yapılan haksızlıktan dolayı çıkmış ve büyüyerek uzun yıllar sürmüştür.[131] Cahiliyye döneminde yaygın kanaate ve inanışa göre "eşhuru'l-hurum" adı verilen haram aylarda savaşmak doğru değildi. Söz konusu aylarda yapılan savaşlara ficar savaşları adı verilmiştir. Bu haram aylar zilkade, zilhicce, muharrem ve receb ayı idi.

Dört halife dönemi fetihlerinin seyrinde ve şeklinde cahiliyye dönemi geleneklerinin belli oranda etkin olması doğal kabul edilmelidir. Zira Hz. Peygamberin kendisi o dönemden kalma ve kendisine göre aykırı bulmadığı bazı davranışları devam ettiregelmiştir. Bunun dışında müslüman bireylerin de daha önceki hayat birikimlerinin sonraki davranışlarında önemli bir değerinin olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır herhalde.

C. Komşu Ülkelerde Savaş Kültürü

1. Bizans

M.VII. asrın dünyasında iki hakim güç vardır. Bunlardan biri Bizans Doğu Roma İmparatorluğu diğeri de İran Pers İmparatorluğu idi.

Başlangıcı M.IV. asra kadar geriye giden Bizans İmparatorluğunun kuruluşunda Büyük Kostantinos (306-337) vardır. O, devletin merkezini daha stratejik ve mühim bir nokta olan İstanbul'a taşımış ve şehri yeni baştan inşa ettirmiştir. Şehir karadan gelecek düşmana karşı Marmara'dan Halic'e kadar uzanan bir surla çevrilmiştir. Merkezin Roma'dan İstanbul yani o dönemki

---

[129] İbnu'l-Esir, I, 466; Kapar, *Eyyamu'l-Arap*, 15
[130] İbnu'l -Esîr, 544, 546-8
[131] Kapar, M. Ali, "*Fezare*", DİA, İstanbul 1996, XII, 538; İbnu'l -Esîr, 544, 546-8

adıyla Kostantinopolis'e kaymasıyla Hıristiyanlık da tüm imparatorluğa hakim bir konuma yükselmeye başlamış ve nihayet Büyük Theodosios zamanında resmen devlet dini olarak ilan edilmiştir.

V. yüzyılın ikinci yarısında Cermen kavimlerinin saldırısından kurtulan Doğu Roma kendisi kadar şanslı olmayan Batı Romanın kaybettiği toprakları tekrar almak için savaşlar başlatmış ve bunda da kısmen başarılı olmuştur. Bunları başarabilmek amacıyla Doğu yakasını barış yönünden garantiye almak için İran'a vergi vermeyi bile göze almıştı. Bizans, onuruna zarar veren bu vergiye son vermeye kalkışınca İran ile savaşlar da yeniden başlamıştır. Bu esnada Bizans daha birçok devletle de mütemadiyen savaş içindeydi.[132]

M.VII. asra gelindiğinde Bizans'ın durumu pek içaçıcı değildi. İran sürekli doğu eyaletlerini işgal ediyordu. Herakleios bazı askeri reformlarla bu tehditlere karşı koymayı başarmıştı ancak bu sırada Arabistan da yeni dinin mensubları mevcut coğrafî konumlarının dışına doğru, farklı alanlara açılmaya başlamışlardı

Bizans İmparatorluğu ile Müslümanların ilk silahlı mücadelesi Hz. Peygamberin sağlığında Mûte harbi ile gerçekleşmiştir. Bu sırada Bizans'ın hududu batıda Adriyatik denizi, doğuda Dicle sahillerine, kuzeyde Tataristan, güneyde ise Habeşiştan'a kadar uzanmaktaydı.[133] Sonrasında Tebük ve nihayet Üsame ordusunun gönderilme kararıyla daha sonra büyük fetih hareketlerine kaynaklık edecek olan Bizans'la mücadelenin temeli atılmış oluyordu. Gerçi daha önce cahiliye döneminde yapılan küçük çapta mücadeleler olmuştu ama yeni dönemde etkin ve fail konumda Müslümanlar vardı. Yapılan her iki savaşta da sebep daha çok emniyeti sağlamaya dönüktü. Bizans'ın kuzeydeki birçok hıristiyan-arap kabilesini Müslümanlar aleyhine kışkırtması

---

[132] Demirkent, Işın, "*Bizans*", DİA, İstanbul 1995, XII, 232
[133] Zeydan,53

da bunda etkili olmuştu. Mamafih Medine Gassanîlerden gelebilecek tehlikelerden dolayı hep korku ve endişe içindeydi.[134]

Bizans'ın yaşam felsefesinin kaynağında var olan savaşın M.Ö VII. Yüzyılda devlet politikası olduğu anlaşılmaktadır. Zira her yıl uzaklara savaşa çıkılıyor[135] yeni bölgeler ele geçiriliyordu. Ve daha da önemlisi bu savaşların zenginleştirdiği fark edilmişti. Fark edilen bu zenginliğe doğal olarak ortak olmak isteyen süper güçler arasında savaşlar devam ediyordu. Dönemin iki süperi Bizans ve İran arasındaki mücadele de tam üç asırdır devam etmekteydi. Bilhassa aralarındaki tampon bölge ve devletler üzerindeki egemenlik mücadelesinde kıyasıya bir yarış vardı.[136] Fırat ve Dicle havzalarında mahallî hakim durumundaki emirlikler kâh beri kâh öteki tarafın eline geçiyordu.[137] Artık devlet kurmanın ve onu korumanın iki temel dayanağı olduğu ilkesi (ki bunlardan biri ordu diğeri maldır) dünya geleneğine iyice yerleşmişti.[138]

2. İran

M.VII. Asrın bir diğer süper gücü ise İran'dır. Dört Halife Dönemi savaşlarını ve fetihlerini kavramak için anlaşılması zorunlu olan, dünya savaş geleneğinde önemli bir kültür birikimine sahip İran, tarihte değişik isimlerle anılmıştır. Bunlardan biri Fars'tır; latince "pers" in Arapçalaşmış şeklidir. Bugünkü İran'da bir eyalet olup Sasanîlerin M.III. asırda kurdukları ve İslâm dönemine kadar süren hanedanlarının merkezidir.[139]

"Sasanîler" ifadesi ise M III. Asırda Farsta yerleşen hanedanın hükümdarlar sülalesine verilen addır. Kullanımı bugün daha çok yaygınlaşan "İran" kelimesine gelince menşei itibariyle pehlevicedir. "Ariana"dan iştikak etmiştir

---

[134] Fayda,*Halid b.Velid*,312
[135] Keegan,205-6
[136] Ağırakça,Ahmet, *Hz. Ebû BekirDevri*,115.
[137] Barthold, 10;Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi*,Trk.Trc.İsmet Kayaoğlu,Ank.1991,88
[138] Cabirî,M.Abid, *İslâmda Siyasal Akıl*, Trk.Trc.Vecdi Akyüz,Kitabevi Yay.İst.1997,330
[139] Hey'et, Cevat, "*Fars*" DİA, İstanbul, 1996, XII, 175; Huart, C.L. "*Fars*" İA. İst. 1963, VI, 470

ve bu da aslen "aryen" demek olan sıfattır. Sasanî İmparatorluğunun esas kısmına İran adı verilmiştir.[140] Ortaçağ boyunca İran siyasî olarak bir bütün teşkil etmediği gibi coğrafî bir bütünlüğe de sahip değildi. Çok defa birbirinden ayrı karakterde bölgelerden müteşekkildir. Orta doğuda özellikle Arap Yarımadası'nın Kuzeydoğu bölümünde hakim durumda idiler. Ve sürekli Arap Yarımadası üzerinde nüfuz sağlamak amacıyla Bizans'la mücadele içine girmişlerdi. Bugünkü Afganistan, Merv , Belûcistan, Irak, Ermenistan, Mezopotamya (kısmen) gibi yerler İran hakimiyetinde idi.[141]

İranlılarla İslâmdan önceki Araplar arasında diyalog sıkı idi. Bu dönemde de bazı savaşlar olmuştur. Daha önce işaret edildiği üzere bu savaşların en önemlisi Zû Kar savaşı idi. Bekr b. Vail kabilesi ve bazı kolları ile İranlılar arasında uzun zamandır vukua gelen savaşların bir devamı niteliğinde idi.

Hz. Peygamber zamanında İranla silahlı bir mücadele vukua gelmemişti. Ancak onun Sasanîleri pek sevmediğini Bizans-Sasanî mücadelesindeki tutumundan biliyoruz. Hz. Peygamber, müşrikler İran'a yardım ederken ehl-i kitap olan Bizans'ın mağlubiyetine üzülmüştür.

Hz. Peygamber Hudeybiye musalâhasından sonra Sasanî kisrasına İslâma davet mektubu göndermiş, ancak kisra adının mektupta sonraya yazılmış olması nedeniyle kızıp mektubu yırtmıştır. Sonra da kendisine bağlı bulunan Yemen valisi Bazan'a mektup yazmış ve Hz. Peygamberi yakalayıp kendisine getirmesini emretmiştir. Fakat Bazan Hz.Peygamberin, müslüman olduğu takdirde kendisini yine Yemen'e vali tayin edeceğini bildirmesi üzerine Müslüman olmuş ve Yemen İslâm hakimiyetine geçmiştir.[142]

---

140 Bethels, E, "*İran*" İA, İstanbul 1965, VII, 620.

141 Kramers, J.M, "*İran*" İ A, İstanbul 1964, VII,1013

142 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi,*Trk.Trc. Salih.Tuğ, İrfan Yay. İst. 1993, I, 357; Güner, Osman, *Rasulullahın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, Fecr Yay. Ank. 1997,309; Fayda, *Halid b. Velid*, 315

— İKİNCİ BÖLÜM —

SEBEPLERİ AÇISINDAN DÖRT HALİFE DÖNEMİ FETİHLERİ

A. Fethedilen Bölgeler

Hz. Peygamberin vefatından sonra hilafet makamına geçen Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık iktidarı döneminde devlet genelinde sükûnet sağlanmış ve özellikle Orta Arabistan siyasî egemenlik itibariyle kontrol altına alınmıştır. Böylece Arabistan'ın kuzeyinde, Irak ve Şam'ın fetih yolu açılmıştır. İlk defa bu dönemde Ceziratü'l-Arab'ın dışına çıkılmış Mezopotamya (Irak) gibi verimli topraklar Müslümanların eline geçmiştir. Basra Körfezinde önemli yerleşim birimleri;[143] Hire,Ulleys, Enbar, Tedmur, Busra, Mekran gibi yerler fethedilmiştir.[144] Filistin'e bağlı Kayseriyye ve Gazze şehirleri alınmıştır. Ecnadeyn savaşıyla fetihlerin seyrinde dönüm noktası geçilmiş ve Suriye-Filistin hattı Müslümanlara açılmıştır.[145]

Hz. Ebû Bekir tarafından vasiyetle hilafete layık görülen Hz. Ömer dönemine gelindiğinde, doğu da İran'a karşı muharebeler devam ediyordu. Bu dönemde "fetihler fethi" denilen Nihavend savaşıyla Sasanîlerin beli kırıldı ve

---

143 Fayda, Mustafa, "*Hz. Ebû Bekir*", DİA, İstanbul 1993, X, 104
144 Yakubî,.II,133; Halife b. Hayyat 117,119; Taberî, IV,205;İbnu'l-Esîr,II,369
145 Yıldız, Hakkı Dursun, "*Ecnadeyn*" DİA, İstanbul 1994, X, 385

Irak tamamen kontrol altına alındı.[146] Bizans ülkesinde ise Azerbaycan, Şam, Kudüs gibi önemli merkezler Müslümanların eline geçmiştir.

Hz. Osman h.24 de halife olunca bazı siyasi karışıklıklar zuhur etmiş ve isyan hareketleri başlamıştır. Hz. Osman bunlarla uğraşmak durumunda kaldığı için kısmen fetihlerde yavaşlamalar söz konusu olmuştur. Buna mukabil İfrikıyye'nin kuzeyinde önemli fetihler gerçekleştirilmiştir. Hz. Ali dönemi, iç çekişmelerle geçmiş olması münasebetiyle bu dönemde fetihler açısından kayda değer bir gelişme olmamıştır.

Dört halife dönemi fetihlerinin genel bir krokisini sunduktan sonra fethedilen önemli bölgeleri ana başlıklar halinde buraya almak istiyoruz.

1. Irak ve İran

Irak kelimesi orta İran dillerinden gelmiş olup aşağı, güney memleket anlamında kullanılmıştır.[147] Arapların "sevad" adını verdikleri bu bölge Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki alüvyonlu bölgenin müsemması olmuştur. Bununla birlikte Irak, batıda Suriye çölü, güneyde Arap çölü ve Batı Hindistan, Kuzeyde Enbar'dan Tekrit'e doğru uzanan bir hat ile sınırlandırılabilir.

Ortaçağ coğrafyacıları Dicle ve Fırat arasındaki bölgenin güneyine Irak, yukarı tarafına ise el-Cezire diyorlardı.[148] Irak ve el-Cezire çok zengin tarımsal bir potansiyele sahipti. Topraklarının çok verimli olması nedeniyle önemli bir tarım merkezi idi. Bunun yanı sıra Irak, İran-Hind, Orta Asya ve Çin arasında, Cezire ise Mısır Akdeniz ve Anadolu arasında stratejik bir köprü vazifesi görüyordu

---

146 İbnu'l-Esir,IV-21.
147 Schaeder, H.H, "*Sevad*" İA, İstanbul 1969, VII, 523
148 Küçükaşçı, Mustafa S. "*Irak*" DİA,İstanbul 1999, XIX, 85

İslâmdan evvel Irak'ta yaşayan Araplar vardı ve Irak'ın potansiyeli ve elverişli ortamı biliniyordu. Risalet döneminde siyaseten Sasanîlere bağlı bulunan Irak, Bizanslıların da sürekli bilendiği bir alan idi.

Irak, Fırat nehrinin güneyindeki topraklarla Arabistan arasında özellikle Hire ve çevresinde yoğunlaşmış çoğu Hıristiyan olan Arapların yerleştiği tampon bir bölge konumundaydı.[149] Nitekim Hz. Ebû Bekir'in, bu bölgenin önemini kavrayarak fetihlere Irak'tan başlaması İslâm devletinin geleceğini garantiye almak amacı açısından bir basiret örneğidir.

İslâmın Raşid Halifeler Döneminde Hz. Ebû Bekir zamanından itibaren Irak'ta bazı fetihler gerçekleştirilmiştir. İslam öncesi dönemde Sasanîlere karşı vuku bulan Zû-Kar savaşı bazı araştırmacılarca bu yöndeki İslam fetihlerinin mukaddimesi kabül edilmiştir.[150] Hz. Ebû Bekir'in onayıyla Irak'ta fetih hareketlerine başlayan Müsenna b. Harise eş-Şeybani zaten kendi kabilesine yakın kimselerle Hire'ye ve bölge dihkanlarının arazilerine baskın ve akınlar düzenlemekte idi.[151] Müsenna destek almak ve faaliyetlerini merkezi yönetime bağlamak maksadıyla halifeye başvurmuş,[152] bu yöne yapılacak hareketi uygun bulan Halife de Halid b. Velid'e bir orduyla Irak tarafına gitmesini bildirmiştir.[153] Bu aşamadan sonra Halid b. Velid'in Irak tarafına hangi güzergah üzerinden gittiğine ilişkin kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Esas konumuzun tartışılmasına herhangi bir katkı sağlamayacağı için bu farklılıklara değinmiyoruz. Önemli olan takip edilen güzergah değil Irak'a vardıktan sonra yapılan fetihlerdir.

---

149 et-Talib, İmaduddin Halil,"*Irak* " DİA XIX,87; ed-Dakkuki Hüseyin Ali," *Hire* " DİA, XVIII,123

150 Ağırakça, 223, Fayda, *Halid b. Velid*, 315.

151 Dineveri, Ahmet b. Davud, *Ahbaru't-Tıval*, nşr. Wilademir Guirgass, Leiden 1888. 116-117

152 Ağırakça, 224

153 Vakidi, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'r-Ridde ve Nebzetün min Futuh-i Irak*, thk. Muhammed Hamidullah, Beyrut 1989,127-130.

Halid b. Velid; Hureybe, Durne, Ulleys, Hürmüzcerd, Zendeverd, Barusuma, Banukya ve yakınlarındaki irili ufaklı bütün kasabaları ele geçirmiştir.[154] Übulle'ye vardığında ki burası Farsların önemli merkezlerinden biriydi-[155] Ubulle komutanlarına mektup yazarak kendilerine üçlü teklifi sunmuştur. Kabül edilmemesinden sonra ise Hire fethinin gerçekleşmesi aşamasına kadar bu yönde bir dizi savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşlar; Hufeyr Savaşı, Mezar Savaşı, Velece Savaşı, ve Ulleys Savaşı'dır. Bu savaşlardaki başarılardan sonra Ubülle ve Emgişiyya şehri ele geçirilmiş[156] daha sonra Hire'nin fethi gerçekleşmiştir.

Enbar şehri bir Sasanî kenti olup yiyeceklerin depolandığı bir ambar konumunda olduğu için bu adı almıştır.[157] Hire'nin fethinden sonra Enbar'ın fethi gerçekleşmiştir. Aynü't-Temr ise Sasanîlerîn silah deposu durumunda idi. Halid b. Velid Aynü't-Temr'in fethi aşamasında Dûmetü'l-cendel'i de fethederek Basra körfezinden Aynu't-temr'e uzanan toprakların ve Tikrit'e kadar olan güney batı Irak'ın kontrolünün sağlanmasını temin etmiştir. Aynu't-temr ve çevresi Sasanîlerin Arap Yarımadası'nda kalan en son toprakları idi.

Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer, Irak Bölgesindeki fetih hareketlerine talep üzerine destek vermiş ve bölgeye harekat için halkı teşvik ederek Ebû Ubeyd es-Sekafî'yi Müsenna'ya yardımcı olarak Irak'a göndermiştir. Irak'a gelen müslüman kuvvetler ilk olarak Nemarik'e varmışlar ve burada bir savaş yapmışlardır. Müslümanlar bu savaşta galip gelmişler ancak akabinde yapılan Köprü Savaşında büyük kayıplar vermişlerdir.Bu savaşta Ebû Ubeyd de şehit olmuştur. Sonrasında meydana gelen Buveyb vakası Köprü savaşının rövanşı olmuş, müslümanlar galip gelmişlerdir. Bu savaşlar Kadisiyye savaşının mukaddimesi olmuştur. Zira mezkur savaşlarla İranlılar

---

[154] Belazurî, 295.
[155] Halife b. Hayyat, 118
[156] İbn Kesir,
[157] Yakut el-Hamevi, 1, 257.

artık durumun ciddiyetini iyice anlamışlar ve bütün güçleriyle savaş hazırlıklarına başlamışlardır.[158] Bunun üzerine Sa'd b. Ebî Vakkas komutasında bir ordu o yöne doğru gönderilmiştir.[159] Yapılan savaş dört gün sürmüş ve birinci güne Ermas Günü,[160] ikinci güne Ağvas,[161] üçüncü güne İmas,[162] dördüncü güne ise Kadisiye denmiştir.[163] Son günde İran ordusunun komutanı Rüstem öldürülmüş ve İranlılar yenilmiştir.[164]

Bu dönemin önemli vakalarından biri de Sasanîlerin başkenti Medain'in fethidir.[165] Medain'in fethedilmesi Sasanîler için sonun başlangıcı olmuştur. Bu aşamadan sonra Hulvan, Celula, Tikrit, Musul, Masebazan, Karkisya, Bahreyn, Ehvaz ve Sus fethedilmiştir.[166] Nihayet "fetihlerin fethi" diye bilinen Nihavend'in fethiyle Sasanî İmparatorluğu tarihten silinme noktasına gelmiştir.[167] Hemedan'ın fethiyle İran bölgesindeki fetihler zirve noktasına ulaşmış[168] Azerbaycan ve Horasan'ın fethedilmesiyle de Sasanî İmparatorluğu son bulmuştur.

Hz. Osman Döneminde, daha önce fethedilen ancak ahidlerini bozan bazı bölgeler yeniden itaat altına alınmıştır.[169] Horasan'dan yola çıkan askerler

---

158 Eraslan, 227
159 Zehebi, *Tarih*, 1, 113
160 Taberî, *Tarih*, 1V,304; İbnü'l-Cevzi, 1V,170,171; Yakubi, 11, 144
161 Taberî, *Tarih*, 1V, 366.
162 Taberî, *Tarih*, 1V, 374; İbnü'l-Cevzi, 1V, 172.
163 Taberî, *Tarih*, 1V, 387.
164 Taberî, *Tarih*, 1V, 389; İbn Hıbban,463; Halife b. Hayyat,131; Yakubi, 11, 145.
165 Halife b. Hayyat,132.
166 İbnü'l-Esir, 11, 478 Eraslan, 227.
167 Eraslan, 259
168 Halife b. Hayyat, 147.
169 Halife b. Hayyat,161; Umeri,157.

Cürcan, Taberîstan,[170] Hemedan, Rey,[171] Sabur Merv, Serahs, Kabil, Kirman,[172] Sicistan, Belh,[173] gibi son İran toprakları ele geçirilmiştir.

Hz. Osman döneminde daha çok Irak ve Iran bölgesinde fethedilen yerlerin muhafazası yönünde gayretler söz konusudur. Bunun yanısıra yeni şehirler de İslam ülkesinin sınırlarına dahil edilmiştir.

2. Suriye

Akdenizin doğu sahilinde, kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat nehri ve güneyde Arap çölü ile çevrili bölgenin adıdır.[174] Müslümanların fethettiği dönemde buraya Şam adı veriliyordu. Arapların burada eskiden beri meskun bulundukları ve hırıstiyanlaşmış kabilelar halinde bölgenin korunmasını üstlendikleri bilinmektedir. Gassanîler bu bölgenin önemli Arap devletiydi. Bununla birlikte Bizans'a bağlı olarak onlara vergi ödüyorlardı.

Bu bölgenin önemi; Suriye'den geçen, kuzey-güney hattında bulunan ve Dimeşk üzerinden aşan ticaret yolunun varlığı ve çevresinde aşırı zengin Cezire, Arabistan, Babil, Akdeniz ve Mısır gibi potansiyeli yüksek merkezler arasında ticari münakale için kilit bir nokta olmasından ileri gelmektedir.

Bölgenin stratejik konumu daha Hz. Peygamber döneminde iken yapılan Mûte savaşı, Tebük seferi ve Dûmetu'l-Cendel seriyyesi ile anlaşılmış gibidir. Zira bu seferlerin hepsi Suriye bölgesiyle alâkalıdır. Üsame ordusu da yine Suriye üzerine gönderilmek üzere hazırlanmıştır.

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Suriye taraflarına gönderilen ilk ordu Hz. Peygamber tarafından hazırlanan fakat gönderilmesi Hz. Peygamberin vefatı dolayısıyla mümkün olmayan Üsame ordusudur. Bu ordu Suriye

---

170 Belazurî, 480
171 Taberî, V1, 245; Halife b. Hayyat,157.
172 Şelebi, 165.
173 İbn A'sem, 1, 339-40.
174 Ağırakça, 302

sınırına kadar varmış ancak ciddi bir mukavemetle karşılaşmamıştır. Küçük çapta bazı ganimetler elde ederek geri dönmüştür.[175]

İrtidat savaşlarından sonra Irak taraflarında savaşan İslam ordusu Hz. Ebû Bekir'in emriyle Suriye'ye kaydırılmıştır.[176] Ayrıca bütün müslümanlardan cihada katılmak isteyenler davet edilmiştir.[177] Cihad için toplanan halkı, Halife Ebû Bekir başlarında komutanlarla farklı kollardan Suriye'ye göndermiştir. Komutanlardan Amr b. el-As Kudüs'ü hedef alarak Filistin'e, Yezid b. Ebi Süfyan Tebük yoluyla Belka ve Dımaşk'a, Şurahbil b. Hasene Ürdün'e, Ebû Ubeyde ise Hıms'a doğru yöneldiler.[178] Bu aşamadan sonra meydana gelen olaylar, kaynaklarda zamanlama açısından çelişkili ifadeler içerir. Hz. Ebû Bekir devrinde Suriye'de h.13 de meydana gelen olaylar ile h.15 yılı olayları birbirine karıştırılmıştır.[179] Biz bu konuda Belazurî'nin kronolojik tasnifini[180] esas alıyoruz. 4Hz. Ebû Bekir'in talimatıyla yola Halid b. Velid Dumetül-Cendel'den Kurakır ve Suva Çölü yoluyla Bizans hakimiyetindeki topraklara girdi. İlk olarak Mercu'r-Rahıt'ta bir savaş meydana geldi. Müslümanlar bu savaşta başarılı oldular.[181] Daha sonra diğer komutanlarla bir araya gelen Halid b. Velid müşterek bir ordu oluşturmuştur. Bu ordu önce Suriye Bölgesinin tam ortasında bulunan ve önemli bir ticaret merkezi olan Busra'ya saldırmış ve bir müddet süren kuşatmadan sonra Busra'yı ele geçirmiştir.[182] Busra'nın fethinden sonra Filistin bölgesinde Amr b. el-As'ın yardım istemesi üzerine ona yardıma giden Halid, Amr'ın ordusuyla birleşerek Ecnadeyn mevkiinde

---

[175] Yakubi, 11,127; Taberî,1V, 45; İbnu'l-Esir,11, 344.
[176] İbnu'l-Esir, 11, 396.
[177] Belazurî, 149.
[178] Halife b. Hayyat,119; Belazurî, 129; Taberî, V1, 245; İbn Asakir, 11, 68-71.
[179] Ağırakça, 309.
[180] Belazurî, 136.
[181] İbnü'l-Esir, II, 409.
[182] Belazurî, 134; İbnü'l-Esir, II, 375. Fayda, Halid b. Velid, 378; Ağırakça,324; Arı, M,Salih, Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları,Beyan Yay. İst.1996, 159.

Bizans ordusuyla karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta müslümanlar bu bölgede büyük çapta ilk zaferlerini elde etmşlerdir.[183]

Ecnadeyn savaşından sonra Hz. Ebû Bekir vefat etmiş ve yerine Hz. Ömer geçmişti. Savaştan sonra kaçan düşman ordusu Fihl'de toplanmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Müslümanlar Fihl'e girdi ve Bizans ordusunu dağıttı.[184] Dağılan Bizans askerleri Dımaşk'a doğru kaçıyorlardı. Onları takip eden müslümanlar Dımaşk'ta Rumlarla tekrar savaşa tutuştular. Şehir tamamen kuşatılıncaya kadar savaş devam etti ve sonunda fetih gerçekleşti.[185] Ba'lebek, Hıms, Kınnesrin, Haleb bu bölgede fethedilen diğer şehirlerdir.[186]

Bizans'ın Suriye'deki varlığına kesin olarak son veren savaş Yermük Savaşıdır. Bu savaşın tarihi konusunda kaynaklardaki farklı rivayetlerden dolayı araştırmacılar ihtilaf etmişlerdir.[187] Bu savaşta müslümanların kesin zaferinden sonra Hz. Ömer Halid b. Velid'i görevden almıştır.

Yermük'ten sonra Amr b. el-As komutasındaki müslümanlar Suriye topraklarının güney kısmı olan Filistin[188] taraflarına yöneldiler. Beyt-i Makdis'e varan Amr, şehri muhasara etti. Ebû Ubeyde'nin yardıma gelmesiyle de fetih gerçekleşti.[189]

Filistin civarındaki küçük bazı köylerin ele geçirilmesinden sonra Cezire(Mezopotamya)[190] diye tesmiye olunan Suriye'nin kuzey doğusuna Iyad b. Ganm komutasında askeri bir hareket yapılmış ve bu bölge müslümanların kontrolü altına alınmıştır.[191]

---

183 Belazurî, 136; İbnü'l-Esir, II,418.
184 Belazurî, 137.
185 Belazurî,138
186 İbnü'l-Esir, II,450.
187 bk. Fayda, Halid b. Velid, 414; Ağırakça, 325; Eraslan,20; Umeri,122.
188 Yakut el-Hamevi, VI,396; bk. Eraslan, 152.
189 Taberî, IV, 157; İbnü'l-Esir, II,347.
190 Eraslan, 138.
191 Belazurî, 238; İbnü'l-Esir,II,372.

3. Mısır

Akdeniz'in güneyinde Nil nehri boyunca uzanan geniş bölgenin adıdır. Halk dilinde kullanılan Mısır kelimesi, Sami kökenlidir. Avrupa dillerinde kullanılan Egypt ise Yunanca'dan gelir. İslâm döneminde bu kelime kısaltılmış "kıpt" şeklini almış ve yöre halkını tesmiyede için kullanılmıştır.[192]

Mısır, fetihler zamanında Bizans'ın kontrolü altında olmakla birlikte yarı otonom bir eyalet mesabesindeydi. Daha çok Kıptîlerden müteşekkil olan halkı Bizans'ın ağır muameleleri karşısında sürekli bir tepki içine girmişti.

Önemli bir buğday ambarı konumundaki Mısır, Medine'ye hayli uzak olmasına rağmen Müslümanların dikkatini çekmiştir. Mısır yönündeki fetihler Suriye ve Filistin fetihlerinin bir devamı niteliğindedir.[193] Amr b. el-As'ın Hz. Ömer'e müracat ederek onay almasıyla Mısır'da önemli fetihler gerçekleştirilmiş bu fetihlerdeki aktif rolü ve gayreti sebebiyle Amr, "Mısır Fatihi" ünvanını almıştır.[194]

Mısır'ın doğusundan giren müslümanlar evvela askeri bir nokta olan Farma'da Bizans ordusuyla karşılaştılar. Burasını ele geçiren Amr'ın kumandasındaki ordu Bilbis'e geçti ve burayı da fethetti.[195] Sonrasında Aynü'ş-Şems, Babilyon'un ele geçirilmesi İskenderiye'nin fethine zemin hazırlamıştır. İskenderiye o günün Hıristiyan dünyası için üç büyük merkezden biri[196] olması nedeniyle hem Bizans için hem de stratejik konumu itibariyle müslümanlar için önemli idi. Dokuz ay süren bir kuşatmadan sonra İskenderiye fethedilmiştir.[197] İskenderiye'nin fethedilmesiyle Mısır fethi tamamlanmıştır.[198]

---

[192] Darkot, Besim, "*Mısır*", İA, İstanbul 1966, X, 217- 8 .
[193] Eraslan, 168.
[194] Belazurî, 214; Yakubi, II, 125; Suyuti, 51; Umeri, 141.
[195] Umeri, 142; Eraslan, 184.
[196] Yakut el-Hamevi, I, 236; Eraslan, 188.
[197] Belazurî, 318; İbnü'l-Cevzi, III, 236; Halife b. Hayyat, 501.
[198] Halife b. Hayyat, 158; İbn Abdilhakem, 175.

4. İfrikıyye

Bugünkü Tunus ve civarıdır. Afrika Kıtasına Mısır'ın fethiyle ilk adım atılmıştı. Trablusgarp'a kadar varan Amr'dan sonra Abdullah b.Sa'd b. Ebî Serh Kuzey Afrika fethini tamamlamıştır.

Hz. Ömer'in vefatı zamanında müslümanlar Irak, Fars illerinin büyük bir bölümü ve İfrikıyye'nin kuzey kısmında küçük bir bölgede hakimiyyet tesis etmişlerdi. İfrikıyye o dönemde Rumların denetimindeydi.

Hz. Osman Döneminde Mısır valisi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh İfrikıyye'de fetihler gerçekleştirmek üzere Hz. Osman'dan izin talep etmiş ve o da müsbet karşılayarak bu talebi onaylamıştır. Akabinde kendisine destek olmak üzere sahabeden birçok kimsenin de bulunduğu bir ordu göndermiştir. Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh ordusuyla önce Berka'ya oradan da Trablus'a varmış ve bu iki şehri kontrol altına almıştır.[199] Hz. Ömer zamanında fethi tamamlanamayan Nûbe üzerine defaatle giden Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh bu şehri ele geçirmiş ve halkıyla bir anlaşma yapmıştır.[200] İfrikıyye'de gerçekleştirilen fetihler bunlardan ibarettir.

Fetihler konusunda ifade edilmesi gereken hususlardan biri de deniz savaşlarıdır. Dört Halife Dönemi Müslümanları deniz savaşları konusunda yeterli deneyime sahip değillerdi. Muaviye b. Ebi Süfyan, Hz. Ömer'den Rumlara deniz yoluyla saldırma konusunda izin istemiş o da durumu değerlendirdikten sonra bu talebi uygun bulmamıştır.[201] Hz. Osman Dönemine gelindiğinde aynı talep Hz. Osman'a iletilmiş ve halifeden gerekli onay alınmıştır. Bu aşamadan sonra müslümanlar deniz savaşları için gerekli hazırlıkları yapmışlar ve denizlerde mücadeleye başlamışlardır. Bu muvacehede ilk sefer

---

199 Belazurî, 704; İbn Hıbban, 502; İbnü'l-Cevzi, III, 236.
200 Halife b. Hayyat, 159; Yakubi, II,165.
201 Umeri, 152.

Muaviye b. Ebi Süfyan komutasındaki askerler tarafından Kıbrıs üzerine yapılmıştır. Kıbrıs halkının sulh isteğiyle de Kıbrıs müslümanların kontrolüne girmiştir.[202] Bu dönemde yapılan deniz savaşlarından biri de Zatü's-Savari savaşıdır. Bizansın müslümanlara deniz yoluyla saldırmak üzere hazırlamış olduğu büyük güce karşı yapılmış ve müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır.[203]

B. Dört Halife Dönemi Fetihlerindeki Temel Faktörler

1. Din Faktörü

İslâm Tarihinde önemli bir alan teşkil eden Müslüman fetihlerinin sebep ve saiklerinin tespiti noktasında henüz varılabilmiş ortak bir kanaat mevcut değildir. Konuyla ilgilenen tarihçiler daha çok kendi kültür ve inançlarının onaylayabileceği yargıları kabullenmişler ve kendi kabullerini destekleyecek verileri dikkate almışlardır. Netice olarak bir kısım tarihçiler özellikle de oryantalistler asr-ı saadet fetihlerinin daha çok maddî temellerine işaret etmişler, hususiyetle de verimli ve sulak topraklara inmek arzusundan kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Bu araştırmacılara göre Arap kabile üyelerinin yani Müslümanların hırs ve aç gözlülüğü, yağmacılık ve çapulculuk sevgilerine bağlı olarak ortaya çıkan yoğun göçlerin sonucunda bu fetihler meydana gelmiştir.[204]

Bir diğer kanaate göre temel sebep dindir. Bu görüşü ise daha çok Müslüman araştırmacılar savunmaktadır. Din faktörünü temele oturtan görüşe göre Müslüman fetihleri, dinin emriyle başlamış onun gösterdiği hedeflerin gerçekleştirilmesi amacına matuf olarak tarihe damgasını vurmuştur.[205]

---

202 Halife b. Hayyat, 157; İbnü'l-Esir, III, 123
203 İbnü'l-Esir, III, 123
204 Muir, William, *The Caliphate: İts Rise, Decline and Fall*, London, 1898, 45
205 Fayda, *Halid b. Velid*, 301,302; Ağırakça, *Hz. Ebû Bekir*, 207

Savaşların dinî karakterli olduğunu savunabilmek için evvela dinin kaynağı durumunda bulunan Kur'ana bakmak ve Kur'anda konuya ilişkin ayetlerin tarihî temellerini kavrayabilmek icab etmektedir. Aksi halde dine inanan Müslümanların tavırlarının din karşısındaki etkisel ve tepkisel konumu anlaşılamaz.

Konuyla ilgili ayetleri kavramlarla ilgili bölümde önemli ölçüde vermiş ve din zaviyesinden savaş olgusunun ifade ettiği pozisyonu aktarmaya gayret etmiş idik. Bize göre hatırda tutulması gereken önemli husus Kur'anda savaşmayı emreden ayetler mutlak hükümler içermeyip belirli sosyal ve kültürel şartların oluşturduğu atmosfer çerçevesinde nazil olmuş ayetlerdir. Dolayısıyla savaş olgusu Kur'anın öngördüğü, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber ve ashabının yaşamış olduğu özel dünya perspektifinde oluşan ortam muvacehesinde savaşı uygun görmektedir. Bu şartlarla ilgili yorum ve görüşlere İslâm Fıkıhçıları araştırmalarında geniş ölçüde yer vermişlerdir.[206] Buna göre Kur'an vechesinden savaşlarda aranan temel şart kanaatimizce meşruluktur. Bu meşruluğun zeminini de yine Kur'andan öğrenebiliriz. Genel olarak Kur'anda zikredilen savaş ayetlerinde sebepler yani savaşı meşru kılan sebepler şunlardır:

Müslümanlara yönelik saldırı ve tecavüzlere mani olmak maksadıyla savunma savaşı.[207] Nitekim İslâmda savaşa ilk defa onay verildiğinde "emir" sîgasıyla mutlak bir emirle savaş talep edilmemiş aksine "Haksızlığa uğratılarak kendileriyle savaşılanlara, karşı koyup savaşmaları için izin verilmiştir..." buyrularak bunun bir müsadeyi ihtiva ettiği beyan edilmiştir.

- Anlaşmalara riayetsizlikle ortaya çıkan güvensizlik ve bunalım ortamında söz konusu olabilecek tehlikelere karşı savaş.[208]

---

[206] Yaman, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, 18
[207] K.K 22/39; 2/190, 194; 42/41
[208] K.K. 9/12-13

- Herhangi bir yerde insanlara karşı yapılan zulmün ortadan kaldırılması için savaş.[209]
- Düşmanca tavırlarla İslâm toplum nizamına zarar verip fitneye sebep olanları cezalandırma savaşı.[210]

Kur'andan edindiğimiz bu savaş anlayışını ortaya koyduktan sonra yaygın ve bize göre yanlış bir anlayışa burada temas etmek istiyoruz. Yukarıda sıraladığımız üç maddenin dışında bazı İslâm hukukçuları ve tarihçileri "Allah yolunda savaş" adıyla tamamen dinî-kutsal bir savaştan bahsetmektedirler.[211] Halbuki Kur'anda bu tabir savaşlara bir ad ve sebep atfı olarak değil Müslüman savaşlarının taşıması gereken bir sıfatı ifade için zikredilmektedir. Bu tezimizi destekleyecek en önemli ayet Bakara 190 dır.

"Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın. Fakat haksız yere saldırmayın."

Görüldüğü üzere savaşın sebebi saldırıdır. İzin verilen savaş savunma hakkına dönüktür. Ve böylesine meşru bir sebeple yapılan savaşın "Allah yolunda savaş" olduğunu Allah beyan etmektedir. Öyleyse buradan şu sonuca ulaşılabilir. İslâmın yegane ifadesi olan Kur'an penceresinden bakıldığında oluşan çerçeveye göre savaş meşru temellere dayandığı sürece "Allah yolundadır" ve din bunu onaylamaktadır. Dolayısıyla dinî karakter taşıdığını söyleyebilmek imkanı vardır. Aksi halde İslâmın savaşı istemesinde veya onaylamasındaki mantığı kavrayamayız. Çünkü biz biliyoruz ki dinin kendisi insanların zorla dine sokulmasına karşıdır. Zorla yapılan bir imanın her hangi bir kıymeti de yoktur.[212] Hal böyle iken dinin, yayılmasını temin etmek için savaşı öngörmesi düşünülemez.

---

[209] K.K, 4/75
[210] K.K, 66/9
[211] Yaman, 89
[212] K.K, 2/256:;10/99;18/29;49/14

Anlatılanlar muvacehesinde Dört Halife Dönemi Fetihlerini ele alırken müşahede edeceğimiz üzere Müslümanlar sosyal, siyasî ya da askerî nedenlerle yapılan savaşları yahutta kendi kanaatlerine göre meşru gördükleri savaşları "Allah yolunda" olarak tanımlamışlardır. Bu çerçevede kaynaklarda yer alan rivayetlerde Müslüman savaşçıların kullandıkları dinî argümanları ifade etmeye çalışacağız.

Hz. Peygamberin vefatından sonra hilafet makamına geçen Hz. Ebû Bekir'in ilk icraatlerinden biri Hz. Peygamberin hazırlattığı fakat gönderme imkânı bulamadığı Üsame ordusunun gönderilmesidir.[213] Kırk gün süren bu sefer için kararı ilk alan Hz. Peygamber'in gayesi, Mute savaşıyla başlayan Bizans mücadelesinde şehid olanların intikamını almaktı.[214] Fakat Hz. Ebû Bekir açısından Usamenin gönderilişi, Hz. Peygambere ittibaendi. Hz. Peygamberin vefatıyla güneyden başlayan isyanlar devletin başını ağrıtırken ikinci dereceden[215] tehlike arzeden bir yere ordu gönderilmesi müslümanlar tarafından makul karşılanmamıştır.

İslâm Tarihçileri bu sefere bazı politik saikler atfetmişler ve bu seferin temelinde dört bir yana Müslümanların güçlü ve ayakta oldukları mesajını vermek olduğunu belirtmişlerdir.[216] Böyle bir imaya kaynaklarda rastlamıyoruz. Hz. Ebû Bekir böyle bir hareketin uygun olmayacağını düşünenlere karşı sert çıkmış ve "Yalnız başıma dahi kalsam Hz. Peygamberin emrini yerine getireceğim"[217] demiştir. Böylelikle biz hiçbir getirisi olmayan bu seferin yalnızca Hz. Peygamberin emrini yerini getirmek adına yapıldığını dikkate alarak dinî olduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte siyasi bazı olguları düşünmek yanıltıcı olmaz. Zira yukarıdaki beyanı serdeden Hz. Ebû Bekir her zaman aynı tavrı ortaya koymamıştır. Cerir b. Abdullah el-Becelî, Halid b. Said b. el-As ile

---

[213] Halife b.Hayyat, 100,104; Yakubi, II,127; Zehebi, *Ahdü Hulefai Raşidin*, 19; Suyuti, 74.
[214] Fayda, *Halid b. Velid*, 244
[215] Ağırakça, *Hz. Ebû Bekir*,77
[216] Çelebi, Ahmet, *Örnek Halifeler Dönemi,* Trk.Trc. H. Fehmi Ulus, Seriyye Kitapları, İst.1997,23
[217] Taberî, *Tarih* , IV,44

birlikte kendi kavmini emri altında toplamak (belki bu yolla seriyyelere çıkmak) konusunda konuşmak üzere Hz. Ebû Bekir'in yanına gitmek için izin istemiş ve izin verilince de huzuruna çıkmış; bu konudan bahsederek Rasulullah'ın kendisine söz verdiğini söyleyip şahitler göstermiştir. Hz. Ebû Bekir ise böylesine bir talebe kızmış ve "Sen bizim durumumuzu görüyorsun sonra da kalkıp hiçbir fayda sağlamayacak bir şeyi teklif ediyorsun" demiştir.[218] Demek ki Hz. Ebû Bekir Üsâme ordusunun gönderilmesiyle bazı faydaların hasıl olabileceğini ümit etmiştir, diyebiliriz.

Hz. Ebû Bekir Üsameyi gönderirken onun Allah yolunda yürüdüğünü ifade ederek[219] Allah yolunda yürüyen gaziye attığı her adım için yedi yüz sevap yazıldığını dile getirmiştir.[220] Daha sonra savaşa katılanlara çok önemli on tavsiyede bulunmuştur.

Hz. Ebû Bekir Suriye seferi için Medine halkına seslenirken; küfrü yeryüzünden izale etmek için Allah şanınızı cihad ile yüceltmiştir. Bugün yeryüzünde zulüm ile hükmeden Bizanslı Rumları itaat altına almak üzere hazırlanmanızı istiyorum.[221] diyerek dinî motifler kullanmıştır. Daha sonra Amr b. el-As'a "Ben şimdi seni hem dünya da hem ahirette hayırlı olacak bir şeyle görevlendirmek istiyorum" demiştir.[222] Böylece Şam bölgesinin fethiyle yalnızca uhrevî bazı va'd ve mükafatların söz konusu olmadığı bu işin bir de dünyevî boyutunun varlığı halife tarafından vurgulanmıştır.

Hz. Ömer döneminde Sevad Bölgesi halkı Yezdicerd'den yardım isteyerek Arapların Kadisiye'de konakladıklarını ve yapmadık birşey bırakmadıklarını bölgeyi tahrip ettiklerini iletmişlerdi. Yezdicerd de savaş için hazırlık yaptırmıştı. Bunu haber alan Sa'd, Hz. Ömer'e durumu bildirdi. Hz. Ömer

---

218 İbnu'l- Esir,II,362
219 Taberî,*Tarih*,VII,46
220 İbnu'l- Esir, II,309
221 İbn Asakir, *Tarihu Medinet-i Dimeşk*, II, 65-66; Ağırakça, Hz. *Ebû Bekir,*302
222 Taberî , *Tarih,* IV,207; İbnu'l-Esir, II, 370.

ona gönderdiği mektupta "Onlardan sana gelen haberler seni üzmesin. Allah'tan yardım dile ve ona tevekkül et, Yezdicerd'e güzel tartışma yapabilen, ileri görüşlü ve yürekli kimseleri gönder. Onu davet etsinler..."diye yazdı.

Bunun üzerine Sa'd aralarında Numan b.Mukarrin'in bulunduğu bir grubu Yezdicerd'e gönderdi. Yezdicerd'in yanına giden grup onun huzuruna çıktılar. Yezdicerd tercüman aracılığıyla onlara şunları söyledi:

"Onlara sor! Buraya niçin geldiniz. Bizimle savaşmanızın sebebi ve bizim ülkemize göz dikmenizin nedeni nedir? Bizlerin sizinle, başka işlerle meşgul olduğumuz için uğraşamadığımızdan dolayı mı bize karşı cesaretlendiniz?" Bunun üzerine Numan arkadaşlarından izin alarak cevap verdi:

"Yüce Allah bize merhamet buyurarak bizlere iyilikle emreden, kötülükten sakındıran bir peygamber gönderdi. Onun çağrısını kabul ettiğimiz takdirde bize dünyanın da ahiretin de hayırlarını vadetti. Davet ettiği her kabileden kimileri ona yaklaşıyor, kimileri de uzaklaşıyor... Hep birlikte bize getirdiği dinin bizim vaktiyle meşgul olduğumuz düşmanlıktan ve sıkıntılardan üstünlüğünü anladık. Daha sonra bize, bize yakın olan ümmetlerden başlayarak onları adalete, insafa çağırmamızı emretti. Şimdi bizler sizleri dinimize çağırıyoruz... Kabul etmeyecek olursanız bazı kötü durumlar diğer bazı kötü durumlardan daha kolay gelir. İşte bu cizyedir. Kabul etmeyecek olursanız sizlerle savaşırız. Dinimizi kabul ederseniz size Allah'ın kitabını bırakır gideriz. Cizyeyi verecek olursanız bunu da kabul eder buna karşılık sizleri koruruz. Aksi takdirde sizlerle savaşırız."

Yezdicerd şöyle dedi:

"Ben, yeryüzünde sizden daha fakir, daha az ve araları sizden daha geçimsiz hiçbir ümmet bilmiyorum. Biz, sizleri sınır kasabalarına terkeder, oradakiler de sizin işinizi hallediverirlerdi. Şimdi Farslara karşı dikilmeyi aklınıza koymuş olmayasınız. Şayet sizler bu konuda aldanışa düşmüş iseniz bize karşı bu aldanıştan vazgeçin. Eğer açlıktan dolayı bu duruma gelmiş iseniz

biz bolluğa kavuşuncaya kadar size yetecek kadar gıda veririz. Sizin şereflilerinize ikramda bulunur, sizi giydirir ve başınıza da size yumuşak davranacak birisini getiririz."

Herkes susunca, Muğire b. Zürâre ayağa kalkarak şunları söyledi: "Ey kral! Şu gördüklerin Arapların ileri gelenleri ve onların şereflileridir. Bunlar şerefli kimselerden utanan şerefli kimselerdir. Şereflilerine ancak şerefliler ikram eder, onlara haklarını gereği gibi verir. Onlar söylemeleri istenen herşeyi söylemiş değiller. Senin söylediğin her şeye de cevap vermediler. Sen, bana cevap ver ki sana bildiren ben olayım, onlar da bu konuda bana şahitlik etsinler. Bizim durumumuzun kötülüğüne dair söylediklerin gerçekten doğrudur. Hatta bundan daha da kötü dür."

Daha sonra Arapların kötü durumlarından Allah'ın kendilerine Peygamber göndermesinden bahsederek, Numan'ın söylediklerine benzer ifadelerle Yezdecird'e şunları söyledi:"Sen ya kendi elinle küçülerek cizyeyi verirsin, ya kılıç aramıza hakim olur yahut da barış yapar, kendini kurtarırsın."[223]

Görüldüğü üzere Yezdicerd'e giden grup bu mücadelenin maddî boyutunu teşkil edebilecek yiyecek içecek gibi sıkıntıların giderilmesinde büyük bir rolü üstlenen sevad bölgesinin ele geçirilme kararında böyle bir gayenin olmadığını belirtip geliş nedenlerini dini tebliğ olarak izah ediyor. Fakat burada düşünülmesi gereken dinin kabul edilmemesi durumunda devreye girecek olan cizye olgusudur. Daha önce ifade edildiği üzere Tevbe 29 ile İslâm Tarihinde yerini alan cizyenin hedefi meselesi, üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Dört Halife Döneminde bu ayet Müslümanların dünya siyasetinde takip edecekleri siyasetin belirleyicisi konumundadır. Bu ideolojinin ne olduğu sorusuna verilecek cevap ise siyasî hakimiyettir. Esasen VII. Asır dünyasının (daha geniş bir ifadeyle dünyanın varlığından günümüze kadar var

---

[223] İbnu'l-Esir, II-418-9; İbnü'l-Cevzi, III, 43; Suyuti, 969.

olan her zaman diliminde) hakim güçlerin temel dış siyaseti bu idi. Müslümanların siyasî hakimiyet felsefesinin oluşmasında müessir olan bu ayet işte bu mezkur dünya konjoktüründe tarihsel boyutuyla anlaşılmak durumundadır. Zira ayet coğrafî kültürün rengini ve karakterini yansıtmaktadır. Halid b. Velid Hire'yi fethettiği zaman halkı İslâma davet etmiştir. İcabet etmeyecek olurlarsa karşılarında "ölümü hayattan daha çok seven" bir topluluğun olduğunu bildirmiştir.[224] Aynı şekilde benzer ifadeleri Fars meliklerine yazmıştır.[225] Bu ifadelerde dinin Müslüman fetihlerindeki rolünü daha iyi kavramamıza imkan verecek bilgiler mevcuttur. Din Müslümanların düşünce bazında zihnini doldurmuştur. Ahiret inancıyla bu dünya dan daha hayırlı bir mekanı işaret etmiştir. Daha önce ifade edilen tarzda meşru şartlar çerçevesinde zorunlu olacak bir savaştan kaçınmamanın gerektiğini zihinlere yerleştirmiştir. İşte bu noktada din teşvik edici, güven verici misyonunu ifa etmektedir.

Yine Kadisiyye'de Rüstem'in huzuruna çıkan Muğire b. Şube'ye Rüstem "Ben sizin açlıktan ve sıkıntılarınızdan dolayı bunun yaptığınızı biliyorum size ne istiyorsanız verelim" demesi üzerine Muğire ayağa kalkıp "Allah bize nebîsini gönderdi, biz ona tabi olmakla ve icabet etmekle mutluyuz. O bize dinimize muhalif olanlarla cihad etmeyi emretti taki sizler cizye verene kadar..."demiştir.[226]

Bu olayda da dikkat edilmesi gereken; yaşanan diyaloğun savaş için karar alındıktan sonra vukua gelmesidir. Bu aşamadan sonra düşman için ortaya konan seçenekler de bellidir. Ya savaş, ya cizye ya da İslâm olmak. Eğer onların yalnızca dini tercih etmemeleri savaş sebebi olsaydı cizye teklifine gerek kalmazdı. Kaldı ki Kadisiye savaşının öncesinde yaşanan bu olayın esas çer-

---

224 Taberî, *Tarih*, IV, 160, 164; Fayda, *Halid b. Velid*, 333-6
225 Taberî, *Tarih,* IV,186
226 Belzurî, 367; İbn Abdilhakem, II,175; İbn Hıbban, 468.

çevesini oluşturan Kadisiye savaşının sebeplerine ilişkin olarak kaynaklarımızda dinî saiklerden ziyade savaşı zorunlu kılan başka unsurlardan, tehlikelerden bahsedilmektedir.[227]

Müslüman fetihlerinin mahiyeti ve anlaşılmasına yardımcı olacak verilerden biri de Hz. Ebû Bekir'in ölüm döşeğinde Hz. Ömere söyledikleridir. Hz.Ebû Bekir, Ömer'i çağırtmış ve şöyle demiştir. "Ben bugün öleceğimi zannediyorum. Şayet ölürsem Müsenna ile insanları (savaşa) göndermeden akşamı etmeyeceksin. Hiçbir musibet dinimizin emrini ve Rabbimizin tavsiyelerini yerine getirmekten sizi alıkoymasın. Rasulullahın vefatı sırasında benim ne yaptığımı gördün. Onun gibi (peygamberin vefatı) hiçbir musibet kimsenin başına gelmiş değildir. Allah Şam bölgesinde bize zafer nasib edecek olursa Iraklıları da Irak'a gönder..."[228]

Görüldüğü üzere Musenna b. Harise'nin Irakta yaptığı ve yapacağı savaşlar Allah'ın tavsiyesi ve dinin emri telakki edilmektedir. Halbuki biz Irak taraflarına yapılan seferlerin daha çok emniyeti temin maksadına matuf bir gayret olduğu yorumunun da düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bununla birlikte ifade edildiği üzere şayet Müslümanlar bir yere sefer ve savaş gereğini hissettikleri zaman (ki bunun gerekçeleri Kur'anla belirlenmiştir) İşte bu şartların tahakkukuyla savaş zorunlu olursa bu dünyevî boyutları olmakla birlikte Allah'ın emrettiği "Allah yolunda savaş"da olabiliyordu

Müslümanlar meşru çerçevede yapılan savaşlarda Allah'ın kendilerinin yardımcısı olduğunu, kendilerinin de Allah'ın yardımcısı olduklarını düşünmüş ve bu düşünceyle savaşmışlardır. Medain fethinde Sa'd, Dicle nehrinden karşıya geçen Asım'ı görünce şöyle seslenmiştir:

---

[227] İbnu'l –Esir,II,409; Umeri, 122.
[228] İbnu'l-Esir, II, 381

"Yardımı Allah'tan dileriz. Yalnız ona tevekkül ederiz. Bize Allah yeter. O ne güzel vekildir. Allah'a yemin ederim ki O kendisine dost olanlara yardım edecektir. Kendi dinine yardım edecek, düşmanlarını da hezimete uğratacaktır.[229] Ayrıca Müslümanlar bir yeri ele geçirdiklerinde bunu Allah'ın lütfuyla gerçekleştirdiklerini düşünmekte ve "Allah fethetti" demekteydiler.[230]

Savaşlarda dinin rolünü tespit etmeye çalıştığımız bu başlık altında son bir örnek vermek istiyoruz. Yermük Vakasında Müslümanlar Bizans'ın savaş alanına çıktıklarını görünce savaş öncesi Halid b. Velid şunları söylemiştir:

"Bugün Allah'ın günlerinden bir gündür. Bu günde aşırı gitmek olmaz. Cihadınızı Allah için ihlasla yapınız. Amellerinizi Allah rızası için yapınız. Bugün geleceğinizi tayin eden bir gündür..."[231] Yermük savaşı Bizans'ın ordu hazırlığı ve savaş taarruzu üzerine gerçekleşmiştir. İşte dünyevi boyutları olan bir savaş manevî yönü itibariyle "cihad" olarak vasıflandırılmıştır. Ve Halid b. Velid bu savaşta Müslümanların geleceğini görmektedir.

Sonuç olarak Müslüman fetihlerinde din, salt ve mutlak anlamda savaşı emretmesi söz konusu olmadığı için teokratik anlamda temel bir saik olarak görülmemektedir. Bununla birlikte İslâm dini kendi mantığı içinde ve dünyevi şartlarda zorunlu ve kaçınılmaz olan savaşları sahiplenmiş ve bu muvacehede ortaya çıkacak olan silahlı mücadeleyi "Allah yolunda savaş" şeklinde niteleyerek "cihad" adını vermiştir. Bu yönüyle bir sonraki bölümde kullanılan argümanlar ya da kaynakların arzettiği görünüm itibariyle sosyal ve siyasal yönleriyle ifade edeceğimiz savaşlar teoride dinî olarak vasıflandırılabilir. Fakat Tarihte bu çerçeveyi aşan savaşlar olmamış mıdır? diye bir soru sorulacak olursa buna da; elbette olmuştur diye cevap vermek gerekir. Sonraki bölümlerde buna işaret etmeye çalışacağız.

---

[229] İbnu'l-Esir, II, 470
[230] Taberî *Tarih*, VII,252; İbnu'l-Esir, II, 399
[231] İbnu'l-Esir, II, 376

Müslüman savaşlarında dinin rolüne ilişkin son tahlilde ifade edebileceğimiz şudur: Din savaşı emretmemektedir. Fakat savaş ortamı oluştuktan sonra savaşın gereğini yerine getirmeyi dinî bir sorumluluk addetmektedir.

2. Sosyal ve Siyasi Faktörler

Müslüman fetihlerinde din olgusunun bir saik olarak konumunu tespitten sonra sosyal faktörlerin yani toplumun tarihten getirdiği ve uzun zaman dilimlerinde oluşan kültür, gelenek gibi ayrılmazların değerini belirlemek gerekir .

Giriş bölümünde savaş kültürüne ilişkin genel bilgiler verirken ifade ettiğimiz üzere Dünyanın yazılı tarihinin tespitinden bu yana anlaşılan; savaşmayan hiçbir topluluğun olmadığıdır. Uygarlıklar, kültürler, medeniyetler savaş üzerine bina edilmiştir. Bunların geneli üzerine belki her kanaat sahibi, birtakım etkenler, sebepler atfedebilir. Ancak kesin olan şey; bu savaşların ve mücadelelerin varlığıdır. Sonuçta savaş; yaşadığımız dünyanın, tarihin bilinmeyen derin dönemlerinden günümüze taşıdığı, bir kültür ve gelenek halinde devşirdiği, kaçınmanın mümkün olmadığı bir miras durumundadır.

İslâm'ın geldiği zaman diliminde de savaş bir yaşam felsefesi olarak hayatın her anına hâkimdi. Güçlülerin zayıfları sömürdüğü bir ortam söz konusu idi. Suriye bölgesinde, Irak üzerinde ve daha birçok noktada İran ve Bizans'ın nüfuz mücadelesi mevcuttu. Kim güçlüyse o saldırıyor zayıf savunmada kalıyordu. Fakat zayıf olan da bir gün güçlenecek rakibinden intikamını alacaktı. Bu durumu örneklendirebilecek bir konuşmayı nakledelim: Farslıların kontrolündeki Sevad bölgesinin Müslümanlarca ele geçirildiğini görünce Fars halkı, Rüstem ile Firuzana şöyle sesleniyorlar:

"Sizin aranızdaki ayrılıklar sonunda Farslıları güçten düşürdü ve düşmanları onların her şeyine göz dikmeye başladılar."[232] Dolayısıyla her zaman

---

[232] İbnu'l-Esir, II, 409

güçlü olmak gerekiyor aksi halde saldırı ve tecavüzlerden emin olmak, korunmak mümkün olmuyordu.

Arapların cahiliyede saldırgan savaşçı bir hayat sürdüğünü biliyoruz. Fakat geniş anlamda bir devlet organizasyonu olmadığı için bu durum kabileler arasında yaygın bir hal arzediyordu. Bununla birlikte onların Acemlerle bazı savaşlar yaptıkları tarihî kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlardan en önemlisi Zû-Kar savaşıdır.[233] Sasanîlerle yapılan bu savaşın İslâm dan sonraki mücadelelerle bağlantısını kuran bazı günümüz tarihçileri[234] mezkur savaşta etkin olan Bekr b. Vail kabilesinin reisi Müsenna'nın Müslüman olduktan sonra Hz. Ebû Bekir'den izin alarak Ubulle şehri ile Hire arasındaki, Fırat'ın aşağı taraflarına- yani Sasanî topraklarına akınlara devam etmesine dikkat çekmektedirler.[235] Bunun yanı sıra ilginç bir durum; İslâm döneminde yapılan bazı savaşlara Müslüman olmayan Arap unsurların da katılmasıdır. Herhalde bu insanların savaşa iştirakinde etkili olan ortak noktanın kültür ve ırk birliği olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Buveyb Vakasında, Zapsuyu köprüsünde ordu bozguna uğrayınca Hz. Ömer Müsenna'ya haber yollamış ve yardıma gitmesini emretmiştir. Müsenna da Hıristiyan olan Nemr kabilesinden Enes b. Hilale "Sen dinimizden olmamakla birlikte Arapsın " diyerek yardım istemiştir. Bunun üzerine Enes b. Hilal büyük bir kalabalıkla gelmiş ve "Bizler kendi kavmimizden olanların yanında savaşacağız" demiştir. Yine aynı olayda irtidat edenlere de emir çıkartılmış ve onların da Müsenna'nın yanına katılmaları emredilmiştir.[236]

---

233 Taberî,*Tarih*, IV,290

234 Ağırakça, 44

235 Fayda,*Halid b. Velid*,317

236 İbnu'l-Esir, II, 404-5; Çağatay, *İslâm Tarihi*, 339

Benzer bir olay Celula vakasında meydana gelmiştir. Sa'd'ın emriyle Haşim, Medain'den on iki bin askerle yola çıkmış, Muhacirlerin, Ensarın ileri gelenleriyle irtidat eden-etmeyen Arapların belli başlı kişileri de bu ordunun askerleri arasına katılmıştır.[237]

Müslüman olmayan bu insanların Müslümanlarla birlikte savaşa katılmalarını, ancak sosyal ve antropolojik değerler açısından izah edebiliriz. Dinî kaygısı olmayan insanlar bir noktadan sonra beraber hareket edebiliyorlardı. Dolayısıyla dinin dışında başka ortak paylaşımların olduğunu düşünmek pekâla mümkündür. Buna paralel olarak savaşa katılan her grubun kendine göre farklı gerekçelerinin varlığınından ve onları bu noktaya sürükleyen farklı saiklerin mevcudiyetinden bahsedebiliriz.

Dört halife dönemi fetihlerini algılamaya çalışırken dönemin savaş kültürünün önemini vurgulamıştık. Bu kültür öylesine yaygınlaşmış ve yoğunlaşmıştı ki savaş kültürü gelişmemiş ya da zayıf olan halkların sürekli teba durumunda ve sömürülen, yok edilme durumuyla karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in belki bu durumu işaretle dilegetirdiği "Allah'ın izniyle hiçbir kimse cihadı terketmeyecektir. Çünkü cihadı terkeden topluluklar zelil olmuştur..."[238] sözünün bilinç altında varolan mezkur gerçeğin ifadesi olduğu söylenebilir. Ya da Hz. Ömer'in Müslümanların tarımla uğraşmasını yasaklayarak herkesin asker olmasını[239] bu hususun gerçekliğine vâkıf olması nedeniyle istemiş olabileceğini düşünebiliriz. Her halükârda bu tedbirler; o dönemin şartlarında zorunlu olduğu için alınmıştır.

Yine başka bir örnekte; Hz. Ömer Nihavend savaşı için strateji belirlerken Ashabla istişare ederek nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunu tartışı-

---

237 İbnu'l-Esir, II, 476
238 İbnu'l Sa'd, III, 183; İbnu'l-Esir, II, 332; Ağırakça, 47
239 Çağatay, 357.

yordu. Hz. Ali'nin durum tesbiti çok önemlidir ve bize mevcut pozisyonu algılama açısından ışık tutabilecek bir muhtevaya sahiptir. Hz. Ali topyekün bir savaş önerisini uygun bulmaz ve şöyle der:

"Ey müminlerin emiri Şamlıları kendi diyarlarından çekecek olursan Bizanslılar onların üzerine saldırır ve çoluk çocuğunu perişan ederler. Yemenlileri çekecek olursan Habeşliler saldırırlar onların çoluk çocuğunu helak ederler. Ayrıca sen buradan ayrılacak olursan bütün Arap kabileleri yarımadanın dört bir yanından buraya saldırırlar. Bundan dolayı askerlerini kendi yerinde bırak..."[240]

Görüldüğü üzere her grup, her devlet rakip toplulukların pozisyonunu gözetmekte ve her an savaş için teyakkuz halinde bulunmaktadır. Müslümanlar işte böyle bir ortam içerisinde bulunuyorlar ve savaş mantığı ve kültürü de bunun tesirinde gelişiyordu.

Bu sosyo-kültürel yapının ihtiva ettiği ve İslâm döneminde de geçerliliğini koruyan önemli kavramlardan biri "civar"dır. Bir başka tabirle "eman"dır. Cahiliye Arap geleneğinde civar anlaşması olmayan kişi ya da kabilelerle doğal savaş hali söz konusuydu ve böyle bir anlaşmayla bağlı olmayan kabileler ya da devletler her an birbirlerine saldırabilirdi. İslâm döneminde ve dolayısıyla bizim tezimizin ilgi alanına giren Dört Halife Dönemi fetihlerinde bu durumun varlığını müşahede edebiliyoruz. Nitekim Müslümanların fetih hareketlerinin hızlandığı dönemde anlaşması olmayan kabileler gelerek eman anlaşması yapıyorlardı.[241] Müslümanlar da sulh yapılmamış her beldeye uğradıklarında yöre halkı ile musalaha talep ediyorlar ve kendilerine bir ahidname veriyorlardı.[242]

---

240 İbnu'l-Esir,III,13
241 Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayri Müslimler*,141
242 Ebû Yusuf, 314.

Genel çerçevesi çizilen bu ortam içerisinde Müslümanlar da savaşlara başlamışlar ve bu suretle artık ardı arkası kesilmeyen bir sürecin İslâm Tarihi açısından başlangıç temelleri atılmıştır. Bundan sonra Müslümanlar güçlerinin yettiği, imkanlarının elverdiği her bölgeye ulaşmaya çalışmışlardır. Bu savaşların bazıları merkezi hükümetten habersiz de olabilmiştir. Örneğin el-Ala el-Hadrami, Bahreyn taraflarına savaş açarken orduyu bölümlere ayırmış ve Huleyd b. Munziri de bir bölüğün başına getirmişti. Sonra da Hz. Ömer'in izni olmaksızın Fars ülkesine gitmiş ve İstahr kıyılarına çıkmıştır ve orada bir dizi savaşa katılmış askerlerine oradaki gemi ve toprakların, galip gelirlerse kendilerine ait olacağı yönünde telkinlerde bulunmuştur. Fakat zor durumda kalmış, durumu öğrenen halife Ömer kızmış ve kendisine yardım göndermiştir.[243]

Bunun yanı sıra kaynaklarımızda savaş anlatımlarında herhangi bir sebebe bağlanmayan savaş örneklerine de rastlamak mümkündür. Bazen bir şehir fethedilince asker serbest bırakılmakta ve civar şehirlere gönderilebilmektedir. Abdullah b. Sa'd böyle yapmıştır. Subaytıla şehrini fethedince askerleri civar şehirlere göndermiş ve pek çok ganimet elde edilmiştir.[244]

Dört halife dönemi fetihlerindeki tarihî-kültürel temel ve kaynaklara işaret ettikten sonra bu savaşların kararlaştırılmasına ve gerekçelendirilmelerine ilişkin bahse geçebiliriz.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki bu savaşlara çıkılması istişareler neticesinde kararlaştırılmıştır. Üsame ordusunu Hz. Peygambere itaat adına ısrarla yola çıkaran Hz. Ebû Bekir, Irak'a sefer için Müsenna b. Harise'nin isteğiyle onay vermiştir, daha da önemlisi bu onaydan önce Müsenna Sevad bölgesinde birtakım baskınları zaten kendi ihtiyarıyla yapıyordu. Hz. Ebû Bekir bunları öğrenince durum hakkında bilgi almış yine Müsenna'nın talebiyle

---

243 İbnu'l-Esir, II, 492-3
244 İbnu'l-Esir,III,96

onu kendi kabilesinin başına getirerek izin vermiştir.[245] Halifenin iradesi dışında kendisine bağlı komutanları muhtelif yerlere gönderen fatihlerden biri de Halid b. Velid'dir.[246] Demekki savaş konusunda devlet politikası her zaman belirleyici olmamaktadır.

Yine Mısır'ın fethinde Amr b. el-As'ın Hz. Ömer'den izin ve onay alarak yola çıkışı söz konusudur. Azerbaycan taraflarına gidecek ordu için Hz. Ömer, Hürmüzan ile istişare etmiş ve bölge hakkında bilgi edinmiştir[247].

Aynı şekilde K. Afrika fethi için Abdullah b. Sa'd, Hz. Osman'dan izin istemiştir. Hz. Osman tereddütlerini giderdikten sonra izin vermiştir.[248]

Bu izinlerin talebinde ve onayı esnasında geçen konuşmalarda kullanılan argümanlar önemlidir. Hz. Ebû Bekir böyle bir izni verirken "Kendileriyle savaşan olmadığı müddetçe savaşılmamasını emretmiştir.[249]

Savaşların ilkin Halife'nin onayıyla başladığını belirtmekle birlikte dönemin hakim savaş mantığının doğuracağı neticelerin Müslümanlara vermesi muhtemel zararları izale etmek maksadıyla bu savaşların temellendirildiğini yine kaynaklarımızda görüyoruz. Örneğin Enbar şehri bir yiyecek deposu idi. Burası Araplara sınır olan Sasanîlerin bir şehri olup Hire bölgesinde Bizans ordularına karşı bir ordugâh şehriydi. Yine Dûmetu'l-Cendel önemli bir ticaret ve panayır merkeziydi. Hz. Peygamber döneminde bölgeyi elinde tutanlar kervanlara zarar verdiği için Hz. Peygamber bu bölgeye sefer düzenleme ihtiyacı duymuştur. Yine Aynu't Temr bölgenin hurma ihtiyacını karşılamakta olup Sasanîlerin silah ambarı durumundaydı. Bu bölgeler İslâm Devletinin sınırında bir tehdit unsuru olarak duruyordu. Keza Dimeşk, Şam bölgesinin

---

245 Belazurî,344
246 Belazurî,349
247 Ebû Yusuf,126
248 Belazurî, 324; İbn Abdil, Hakem, 297
249 Taberî, *Tarih*, IV, 206; İbnu'l-Esir, II, 349

sığınağı konumundaki kalesi ve yönetim merkeziydi.[250] Mamafih Dımaşk'ın bu özelliği Ecnadeyn savaşında daha iyi anlaşılmıştı. Ürdün üzerinden Fihl'e giden Müslümanlara Hz. Ömer öncelikle stratejik konumu olan Dımaşk'tan işe başlamalarını emretmiştir.

Mısır'a gelince; burası Rumların üssü konumundaydı. Burada büyük bir ordu her zaman harekete hazır bir şekilde beklemekteydi. Tarım potansiyeli açısından verimli topraklara sahip olan Mısır, Nil sayesinde doğunun incisi olarak bilinmekteydi. Müslümanlar burasını da stratejik konumundan dolayı bölgenin selameti için fethetmek gereğini düşünmüş olmalıdırlar.[251]

İfade ettiğimiz üzere Müslümanlar her zaman mutlak bir dinî emrin tesiriyle savaşlara çıkmamışlardır. Zamanın ve bölgenin kendi şartları içinde kaçınılmaz olan savaşın gereğini yerine getirmişlerdir. Yani kendi mantıkları çerçevesinde savaşın şartları oluşmuştu. Oluşan bu şartların merkezinde ise şüphesiz potansiyel tehdit ve tehlike vardı. Bu sebeple sürekli çevreyle sulh anlaşmaları yapılmakta ve belirli şartlar muvacehesinde anlaşmalar imzalanmaktaydı. Anlaşmaya yanaşmayanlarla ise savaş durumu söz konusu oluyordu.

Horasan'ın fethi müyesser olunca durum Hz. Ömer'e iletilmiş bunun üzerine Halife Ömer bir anlamda savaşın sebebine zımnen atıfta bulunarak şöyle demiştir:

"Haberiniz olsun ki Mecusî Devleti kökünden yıkılmış ve mahvolmuştur. Artık onlar kendi ülkelerinde Müslümanlara zarar verebilecek bir şekilde tek bir karış toprağa bile sahip olamayacaklardır. Haberiniz olsun ki Allah onların mülklerini, arazilerini, şehirlerini sizin emrinize vermiştir..."[252]

---

[250] Taberî, *Tarih*, IV, 254; İbnul-Esir II, 392
[251] Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, 40-41
[252] İbnu'l-Esir, III, 43

Nihavend Savaşında Numan b. Mukarrin askerine hitaben düşmanını tanıtmak üzere "Bunlar sizin için büyük bir tehlikedir" diyerek bir anlamda savaşın gerisinde var olan sebebi dile getirmiştir.[253]

Yani potansiyel tehdit ya da önceki tecrübelerle tehdit unsuru olduğu tesbit edilen bölgelere seferler yapılıyordu. Dönemin dünya savaş geleneği de sürekli saldırı üzerine kurulduğu için esasen Müslümanların çevresinde Müslümanlarla anlaşması olmayan her gurup her devlet bir tehdit unsuru mesabesindeydi.

Hz. Ebû Bekir Yemame savaşına karar verirken "Ben Yemame halkından korkuyorum"[254] diyerek savaşın oturduğu mantığı izah etmiş olmalıdır.

Yine o dönemde savaşa çıkılmaması ya da bu yönde hazırlıklı olunmaması durumunda varolmanın, yaşamanın mümkün olmadığını ifade eden örneklerden biri Abdullah b. Mesud'un beyanıdır. O "Şayet Ebû Bekir olmasaydı biz helak olurduk. O bizi savaşa ve her bir Arap bölgesine gitmek üzere birleştirdi.[255] demiştir. Böylelikle o dönem şartlarında savaşın gerekliliği ve zorunluluğu anlatılmıştır.

Önemli ve dikkat çeken tarihî sabitelerden biri de Müslümanların savaşı belirli bir aşamaya kadar devam ettirmek istemeleridir. Yani emniyetin sağlandığı hissedildiği ya da yapılan savaştan beklenen netice elde edildiği zaman savaşlar sonuçlandırılmak istenmiştir. Bunun en bariz örneğini Hz. Ömer döneminde görüyoruz:

Celûla vakasında elde edilen zaferden sonra kaçan Farslıları takip etmek için izin isteyen Ka'ka'ya Hz. Ömer izin vermemiş ve şunları söylemiştir:

"Ben Sevad ile dağlık bölge arasında büyük bir seddin olmasını arzu ederdim. Böylelikle ne onlar bize gelsin, ne de biz onların bölgesine gidebilelim.

---

[253] Halife b. Hayyat, 148
[254] İbn Abdi Rabih, Ahmet b. Muhammed el-Endelusi; *el-İkdu'l-Ferid.*, Beyrut 1983, I, 116
[255] İbnu'Esir, II-314.

Bizlere ziraat için Sevad bölgesi yeter. Ben Müslümanların esenliğini ganimetlere üstün tuttum."[256] Benzer bir rivayette de yine Hz. Ömer, Ahvaz ve çevresinin alınmasından sonra; "Bizimle Farslılar arasında ateşten bir set olmasını isterdim. Böylece onların bize gelmemesi, bizim de onlara varmamamızın sağlanmış olmasını arzu ederdim" [257] demiştir. Böylece savaşlara karar verilmesinde ve başlanmasında maksadın yalnızca salt din merkezli olmadığı birinci ağızlardan öğrenilmiş olmaktadır.Yine Hz. Ömer'in "ben müslümanların esenliğini ganimetlere üstün tuttum" ifadesi savaşların ve fetihlerin bu derece yoğunlaşmasının gerisindeki mantığın ganimet olduğu düşüncesini bir yönüyle izah eder mahiyettedir.

Anlatılanlar muvacehesinde kıvılcımlanan ve başlayan savaşlar birbirini doğurarak devam edegelmiştir. Kaynaklarda küçük ya da büyük çaptaki savaşların hep bir öncekinin neticesi ve devamı olduğu belirtilerek uzun uzadıya olaylar anlatılmıştır. Bu durumu yansıtacak birkaç örnek verip bu bahsi kapatmak istiyoruz.

Mezar savaşından sonra Velece vakası meydana gelimiştir. Sebep ise Mezar vakasında yaşananlar olmuştur.[258] Nemarik savaşı Sakatiyye'yi, Sakatiyye Calinus vakasını, Calinus vakası da Kûs en-Naif Vakasını doğurmuştur.

Sonuç olarak Dört Halife Döneminde yapılan savaşlar sosyo-kültürel tecrübelerin hakim olduğu bir dünyanın yayılmacı ve sömürü üzerine kurulu felsefesi atmosferinde yaşayan Müslümanların faaliyetleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya savaşçı bir dünyadır ve zayıfın yeri yoktur. Bu atmosferde yaşayabilmenin ve var olabilmenin yolu güçlü-hakim olmaktan geçmektedir. Müslüman fatihler bu durumu görmüşler ve gereğini yapmak için evvela kendilerini emniyete almak yolunu tercih etmişler ve o dönemin her

---

[256] İbnu'l-Esir, II, 477.
[257] İbnu'l-Esir, II-492.
[258] Taberî, IV-1761.170,171

güçlü siyasî erkinin yaptığı gibi bu çerçevede engel gördükleri her türlü objeyi ortadan kaldırma yolunu tercih etmişlerdir.

3. Ekonomik Faktörler

Müslüman fetihlerinin değerlendirilmesi noktasında spekülasyona açık ve sonuca varılması zor konulardan biri de fetihlerdeki ekonomik faktörlerdir. Müslüman bilginler savaşların bu yönünü tarih boyunca görmek istememişlerdir. Buna karşılık müsteşrikler de savaşlardaki dinin rolünü hemen hemen ihmal etmişlerdir.

İslâm'dan önceki dönemde savaşlar sonrası galip olanlar mağlub olanların mallarına el koymakta ve kendilerine bağımlı hale getirmekteydiler. İslâm bu duruma itiraz etmemiş ve ganimet vb. sonuçları meşru görmüştür. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed de bunu uygulamalarında göstermiştir.

Hz. Peygamberden sonra genişleyerek devam eden savaşlar birer fetih hareketi halini almış, başarılar elde edilmiştir. Beraberinde yüksek düzeyde elde edilen gelirle, savaşların Müslümanları zenginleştirdiği iyice farkedilmiştir. Başlangıçta belki tam olarak bilinmeyen bu durum hem fethedilecek bölgenin tercihinde hem de savaşlara katılan askerlerin tavırlarında etkili olmuştur. İlk İslâm fetihlerinde ganimet ve ekonomi inkar edilemez bir gerçektir.[259] Bununla birlikte fetihleri anlamada iktisadî olgular kâfi derecede bir yoruma imkan tanımaz.[260] Bu bölümde Dört Halife Dönemi fetihlerindeki iktisadi boyutu tesbit etmemizi temin edecek verileri sunmaya çalışacağız. Bunu üç aşamada gerçekleştireceğiz. Evvela Medine'de kurulu nizamın lideri konumundaki insanların veya onların temsilcisi olan komutanların bir yere sefer için karar verirken kullandıkları ekonomik argümanları ve gerekçeleri ele alacağız. Akabinde karar verilen hedefin gerçekleştirilmesi amacına yönelik bir

---

259 Kaşif, İsmail, *İslâm Tarihi Kaynakları Araştırma Metotları*, 14

260 Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları,* 11; Watt, W. M. *İslâm Avrupada*, 99; Arnold, T.W, *İntişari İslâm Tarihi*, Trk.Trc. Hasan Gündüzer, Akçağ Yay.Ank 1982, 61; Hadduri, 72

teşvik vasıtası ve aracı olarak bazı maddî unsurların kullanılmasını örneklerle dile getireceğiz. Son aşamada ise elde edilen başarıdan sonra nimetler paylaşılırken bireysel planda ekonomik kaygıları ve tartışmaları sunacağız.

Her şeyden önce Müslümanların tecrübelerle zihinlerinde oluşan bir olgu vardı ki bu da yaşam şartlarının ve yiyecek kültürünün çok cılız olduğu bir dünyada fetihlerle rahat bir nefes alınmaya başlanmış olmasıdır. İlginçtir Kadisiye öncesi, Rüstem'in huzurunda konuşan Muğire b. Şu'be niçin geldiklerini soran Rüstem'e:

"Biz öteden beri şekavet ve dalalette iken Cenab-ı Hak bütün alemlere rahmet olarak bir peygamber irsal etti. Rasülullah vasıtasıyla da bizi doğru yola sevketti. Onun vesilesiyle rızkımızı ihsan etti. Bu rızıklardan biri de bu taraflarda biten bir hububat cinsi idi. Bu hububatı hem kendimiz yedik hem de ehlü iyalimize yedirdik. Çoluk çocuğumuz bunun yetiştiği memleketleri mesken ve vatan edinmemiz için çok ısrar ettiler. Bu ısrar üzere bu tarafa geldik."[261] diyerek kendi açısından Sevad topraklarına geliş nedenlerini açlık vs. ile izah etmiştir.

Hz. Ebû Bekir'den ısrarla fetihlere çıkmak için izin isteyip onay alınca da süratle Hire'ye hareket eden Müsenna b. el-Harise Hire'den sonra Sevad'ı aşıp Ulleys'te konaklamıştır. Bu sırada Musenna'ya biri Enbarlı diğeri Hireli iki kişi gelir; Enbarlı olan sûk-u Hanafis'i diğeri de Bağdaz'ı hedef gösterir. Bunlardan hangisinin öncelikli olduğunu sorması üzerine "ikisi arasında birkaç günlük yol vardır" derler. Hangisinin işi önce bitirilmelidir? diye sorduğunda ise ikisi de Sûk-u Hanafis der. Çünkü orada Medain, Kisra, Sevad, Rabin ve Kuzalılar'ın tacirleri toplanır... Bunun üzerine Müsenna pazarın toplandığı bir günde oraya hücum etmiş ve birçok ganimet elde etmiştir.[262]

---

[261] Ebû Yusuf, 20-21
[262] İbnu'l-Esir, II,407

Aynı olayın farklı bir varyantında ise; Hire'li biri Müsennaya gelip "Sana bir yer göstereyim mi? Öyle bir yer ki Kisra Ülkesinin ve Sevad'ın tacirlerinin yılda bir kez mallarıyla toplandıkları bir yer. Orası tıpkı beytülmal gibidir. O gün orası onların pazarıdır. Şayet onlara hissettirmeden saldırırsan çok mal elde edersin ve Müslümanlar için zenginlik olur." Bunun üzerine Müsenna denileni yapmış ve yüklü miktarda mal ele geçirmiştir.[263]

Amr b.el-As Mısır'ın fethine onay almak için Hz. Ömer'i iknaya çalışırken şöyle demiştir: "Ey Emira'l-müminin şayet Mısır'ı fethedersek Müslümanlar için kuvvet olur. Çünkü orası malı çok olan savaşma kudreti az olan bir yerdir." Buna rağmen Hz. Ömer bu girişimi uzun bir müddet uygun görmemiştir.[264] Daha sonra Amr kendi ihtiyarıyla buranın fethini gerçekleştirmiştir.[265]

Hz. Osman İfrikiyye fethine daha önce Hz. Ömer'in uygun bulmamasından dolayı onay vermek istememiştir. Çünkü Hz. Ömer İfrikiyye için "Orası iktisatlı bir valiyi bile taşıyamaz"diyerek[266] fethedilecek bölgelerde aranan şartlara, ekonomik potansiyel açısından yeterli olma gereğine işaret etmiştir.

Hz. Osman Abdullah b. Amir b. Kureyz'i Irak'a vali tayin eder ve ona bir mektup yazıp Hint hudutlarına orayı bilen birinin gönderilmesini ve kendisine oradan haber getirmesini emreder. Bunun üzerine Hakim b. Cebele el-Abdi oraya gönderilmiştir. Hakim o bölgeden dönünce Hz. Osman'ın yanına gitmiş, durumu soran Hz. Osman'a şunları söylemiştir:

"Oranın suyu az, meyvesi adî, hırsızı yamandır. Oraya giden ordunun sayısı az olursa askerler mahvolur. Çok olursa aç kalırlar." Bunun üzerine Hz. Osman oraya kimseyi göndermemiştir.

---

263 Taberî,Tarih, IV-296
264 İbn Abdi'l-Hakem,131
265 Yakubi, II,147-8
266 İbn Hıbban, 504

Demek ki fetihlerde ve fetihlere ilişkin faaliyetlerde hem devlet hem de askerler açısından çıkar beklentileri söz konusu olmaktadır. Rodos'un fethine izin almak için Muaviye Hz. Osman'a ısrar etmiş bunun üzerine etrafıyla istişarelerde bulunan Hz. Osman'a "izin ver, belki Allah onlara oradan ganimet verir." denilmiştir. Bu da savaşlardan beklenen sonuçları ortaya koyması bakımından önemli bir örnektir.[267]

Buraya kadar devlet politikası açısından fetihlere karar vermede bölgenin iktisadi ve ekonomik vechelerinin göz önünde bulundurulduğu örnekleri gördük. Bunun yanı sıra bir de komutanların ekonomik bazı ihtiyaçları gidermek amacıyla özel bazı seferler yaptıkları görülmektedir.

H.14 yılında Kadisiye Savaşına yakın bir zamanda Sa'd, Meysan üzerine sığır ve koyun toplamak için özel akınlar düzenlemiş ve kendilerine bir süre yetecek kadar yiyecek vb. toplayıp dönmüşlerdir.[268] Temimli Sevad b. Malik, Nicaf, Firad üzerine akınlar yaparak at, eşek gibi binekleri sürüp getiriyor, Sa'd da bunları askere paylaştırıyordu.[269] Kaynaklarımızın İslâm Tarihindeki bu tip akınları "yağma ve talan" olarak nitelendirdiğini görüyoruz. İbnu'l-Esir Zührenin Hire de gerçekleştirdiği küçük baskınları ve bu baskınlar esnasında elde edilen malları "yağma" malları olarak yorumlamıştır.[270]

Yine Buveyb vakasından sonra kaçan düşmanı takip eden Müslümanların yol üzerinde Sabat'a varıncaya kadar baskınlar ve talanlar yaparak büyük gelirler elde ettiklerini İbnu'l-Esir beyan etmektedir. Kutbe b. Katade'nin Busra'daki faaliyetleri de "talan" olarak aktarılmıştır.[271]

İkinci aşamada anlatılanlar muvacehesinde fethine karar verilen bir bölgenin fethini gerçekleştirmek için gerek halifelerin gerekse komutanların

---

[267] İbn- A'sem, III, 353
[268] İbnu'l-Esir, II-416-417
[269] İbnu'l-Esir, II, 420
[270] İbnu'l-Esir, II-416
[271] İbnu'l-Esir, II, 407

halka karşı bazı "gelir"lerı teşvik unsuru olarak kullandıklarına şahid oluyoruz.

Şam fetihlerini kararlaştıran Hz. Ebû Bekir her tarafa mektuplar yazmış ve insanları cihada ve ganimete teşvik etmiştir. Belazurî insanların bir kısmının sevap için bir kısmının da ganimet hevesiyle Hz. Ebû Bekir'in davetine iştirak ettiklerini belirtmektedir. Yine Hz. Ömer'in Irak'a gönderdiği Ebû Ubeyd yola çıkmış ve uğradığı her yerde Arapları cihada ve ganimet elde etmeye teşvik etmiştir.[272] Habib b.Mesleme, Patrik Ermanyakos'un Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığını haber alınca Hz. Osman'a durumu bildirmiş, o da Muaviye'ye bir mektup yazarak "Şam ile el-Cezire halklarından cihad ve ganimet isteyenleri Habib'e yardım için göndermesini " emretmiştir. Muaviye buraya iki bin asker göndermiş Habib de onları Kalikale'ye yerleştirmiş ve kendilerine toprak vererek paralı muhafız göreviyle orada bırakmıştır.[273]

Verdiğimiz örnekler genel olarak halka yapılan çağrılardır. Bu çağrılar sonuç vermediğinde halifeler halkın ileri gelenlerine de özel vaadlerde bulunabilmektedirler. Bunun en bariz örneği Hz. Ömer'de görülmektedir. O Irak'a sefer için karar verdiğinde halka çağrıda bulunmuş fakat kimse böyle bir sefere katılmak istememiştir. Ezd kabilesinden bir grup gelmiş lâkin onlar da Irak'tan başka yerlere gitmek istemiştir. Ömer Irak üzerinde ısrar edince teklifi reddetmişlerdir. Hz. Ömer onları Kisra ailesinin zenginliğini elde etmek üzere teşvik etmiştir. Bundan sonra Becile kabilesi lideri Cerir b. Abdullah gelmiş Hz. Ömer onlara da Irak'ı hedef göstermiştir. Onlar da ağır davranmışlardır; bunun üzerine Hz. Ömer Cerir'e: "Irak'a gidersen sana ganimetin 5/1'inden sonra geriye kalanın 3/1'ini veririm" diyerek onu ikna etmiştir.[274]

---

[272] Belazurî, 156; İbn-A'sem, 358-9
[273] İbn A'sam, III, 282
[274] İbn A'sam, III, 362

Bir başka rivayette ise 4/1'in kabilesine verilmesi şartıyla Cerir bu teklifi kabul etmiştir.[275] Hz. Ömer böyle bir teklifin yanlışlığını üç yıl sonra anlamış ve hem Cerirden hem de kabilesinden savaş sonrası kendilerine verileni geri almıştır.[276] Nihavend savaşı evvelinde yine Hz. Ömer'in Numan b. Mukarrin'i Basra ve Kûfe ehlini savaşa çağırması karşılığında savaştan sonra elde edilen ganimetlerin hepsinin kendisine ait olacağı sözünü vermesi[277] söz konusudur.

Hz. Osman da bu kabil vaadlerde bulunan halifelerden biridir. İfrikiyye fethinin tamamlanması hususunda o Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e elde edilecek ganimetin beşte birinin beşte birini (humusun humusu) vadetmiştir ve fethin gerçekleşmesi sonrasında da vadini yerine getirmiştir. Fakat bu durumdan haberdar olan halkın tepkisi üzerine tekrar geri almak durumunda kalmıştır.[278]

Tüm bunların yanı sıra halifelerin ganimet gibi, bazı makamları ve mevkileri teşvik unsuru olarak kullandıkları görülmektedir.Hz. Ebû Bekir Hire'ye Halid b. Velid'i ve Iyad b. Ganm'ı farklı yönlerden göndermiş ve yarışmalarını istemiştir. Karşılığında ise "kim önce Hire'ye ulaşırsa o oraya emir olacaktır" sözünü vermiştir.[279] Yine Hz. Ebû Bekir Sufyan b. Uyeyne'ye "....Bu işi güzel yaparsan seni işinde bırakır ve daha büyük işler veririm, yapmazsan azlederim...." diyerek makamında kalmasının, vereceği vazifeleri iyi yapmasına bağlı olduğunu söylemiş sonra da "...Ganimetten çalmaktan uzak dur..." tavsiyesinde bulunmuştur.[280] Hz. Osman, Abdullah b. Amir'i Basra'ya, Said

---

[275] Belazurî, 361-2; İbnu'l-Esir, II, 403
[276] Belazurî, 383; İbn A'sam, III, 382
[277] Halife b. Hayyat, 148
[278] Taberî, Tarih,V, 252-3; İbnu'l-Esir, III, 91-92; İbn Kesir , IV, 157
[279] Taberî, Tarih:IV, 163, 188
[280] İbnu'l-Esir, II, 370-1

b. el-As'ı Kufe'ye vali tayin ettikten sonra her ikisine de şunu yazmıştır: "Hanginiz Horasana geçerse (sebeka) oranın emiri olacaktır."[281]

Görüldüğü üzere bu dönemde belirli hedeflere varmak için maddî unsurların kullanıldığına şahit oluyoruz. Bu durum savaşların bitiminden sonra da devam etmiştir. Savaş sonrasında başarılı olanlara, halifelerin veyahut da komutanların tasarrufuyla ekstra hediyeler ve mallar verildiği anlaşılmaktadır. Zaman zaman da ganimetten pay alabilmek için tartışmalar, kavgalar söz konusu olabilmektedir. Şimdi bunlara göz atalım.

Kadisiye savaşında gösterdikleri kahramanlık ve hamiyetperverlikten dolayı Sevad'ın dörtte biri Becile kabilesi mensuplarına verilmiştir. Üç yıl boyunca buranın hasılatını onlar almıştır.[282]

Medain fethinden sonra ganimetler paylaştırılırken humustan, savaşta başarı gösterenlere, önemli hizmetlerde bulunanlara fazladan birtakım şeyler verilmiştir.[283]

Tuster'in fethinde Ebû Musa el-Eşari, başarılı birine ganimetten bir sehim ölçek fazla vermiştir.[284] Abdullah b. Sa'd Rumlarla yapılan bir mücadelede kıptîlere şöyle sesleniyor:

"Rumlardan öldürülen her kişi için üç dinar vadediyorum" bunun üzerine o gün Rumlardan takriben yedi yüz kişi öldürülmüştür.[285]

Batı Afrika da Müslümanlara yardıma giden Abdullah b. Zubeyr, Bizanslı Komutan Georg'un başını getirene yüz bin dinar vadetmiştir.[286]

---

[281] İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, III, 268; Yakubi, II, 166
[282] Ebû Yusuf, 126
[283] İbnu'l-Esir,II, 474-5
[284] Ebû Yusuf, 405
[285] İbn A'sem,I-356
[286] İbnu'l-Esir,III-95-6

İfade edildiği üzere maddî unsurların fetihlerin seyrinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum fatihlerin zihninde fetih-ganimet bağlantısının güçlenmesine yol açmış olmalıdır. Akabinde bu bağıntıyı bozabilecek ya da ortadan kaldırabilecek müdahaleler tartışmaların ve kavgaların çıkmasına sebep olmuştur. Şimdi bu örneklere dönelim :

Hz. Ebû Bekir zamanında beytü'l-mala gelen mallar halife tarafından eşit bir şekilde dağıtılmıştı. Fakat bazı Müslümanlar : "Size gelen emvalin taksiminde, herkesi müsavi tutup, bu malları eşit olarak taksim eylediniz. Halbuki, insanlar birbirlerine müsavi değildirler. İçlerinde İslâmiyette ilk olanlar, gazalarda hakkı geçmiş bulunanlar, fazilet bakımından üstünlüğü olanlar vardır. Taksimde faziletli olanları öne alıp tercih etmiş olsaydınız olmaz mıydı?" demişlerdir.Hz. Ebû Bekir:

"İslâm dinindeki kıdemleri, gazalarda geçen hakları ve fazilet yönünden üstünlükleri malumdur. Lâkin zikrettiğiniz hususiyet ve meziyetlerin sevab ve mükafatı Cenâb-ı Hak tarafından verilecektir. Taksim olunan mallar ise medar-ı maişet kabilinden olup bunda eşitlik, imtiyazdan daha hayırlıdır." buyurmuştur.

Halifelik Hz. Ebû Bekir'in vefatı ile Ömer b. Hattab'a intikal edip, İslâm fütuhatının genişlemesiyle ganimet malları da çoğalmaya başladı. Hz. Ömer fazilet ve meziyet sahibi olanları diğerlerine tercih etmiştir.[287]

Irak (Sevad) fethedilince Hz. Ömer kendi tasarrufuyla arazinin dağıtımını yapmamıştı. Bunun üzerine büyük tartışmalar meydana gelmiştir. Bilal b. Rabah ve Zubeyr b. Avvam, Hz. Ömer üzerinde baskı kurmaya çalışmışlar fakat halife kimseyi dinlememiş ve bu arazileri haraca bağlayarak sahiplerine bırakmıştır.[288] Bu kararı almasında etkili olan Hz. Ali'nin ifadesi önemlidir o

---

[287] Ebû Yusuf,145
[288] Ebû Yusuf,110,132

"kendi kendinizle mukatele ve mudarebe etmeyeceğinizi bilseydim Irak sevadının aranızda taksim edilmesini isterdim [289] diyerek aslında taksim edilmemesinin gerisindeki amillerden birinin elde edilenlerin taksiminden dolayı çıkacak kavga olduğunu izhar etmiştir.

Basra halkı Mah beldesi üzerine gazve düzenlemiş, Kûfeliler de başlarında Ammar olduğu olduğu halde onlara yardıma gitmişlerdi ve bu yardımla başarı elde edilmişti. Bunun üzerine Kûfeliler de doğal olarak ganimete ortak olmak istemişler fakat Basra halkı bu duruma karşı çıkmıştır. Olay üzerine tartışma husule gelmiş ve durum Hz. Ömer yazılarak, sorun onun kararıyla çözümlenmiştir.[290]

Benzer bir olay Kadisiyye'de yaşanmıştır. Sa'd'a yardım için Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'ye mektup yazarak Sa'd'a yardıma koşmasını emretmiş o da pek çok kimseyle birlikte Kays b. Meksuk'u göndermişti. Fakat savaş mahaline ulaşıldığında savaş çoktan bitmiş ve fetih müyesser olmuştu. Kays'la birlikte gelenler ganimetten kendilerine de hisse ayrılmasını Sa'd'dan talep etmişler fakat savaş bittiği için bir tartışma ortamı doğmuştur. Durum Hz. Ömere yazılmış o da "Eğer Kays ölüler gömülmeden önce geldiyse ona hissesini ver" diyerek meseleyi çözümlemiştir.[291]

Beyruz fethedilince Ebû Musa kalelerden altmış tanesini kendisi için ayırmıştı. Bunun üzerine Dabbe isimli şahıs onu Hz. Ömer'e şikayet etmiştir.[292] Öyle anlaşılmaktadır ki Dabbe bu kalelerde kendi hakkı olduğunu düşünerek şikayette bulunmuştur.

---

289 Ebû Yusuf,134
290 Halife b. Hayyat,150-151
291 Belazurî,367
292 İbnu'l-Esir,III,52

Mısır fethedilince Sevad'dakine benzer bir tartışma da orada yaşandı. Zubeyr orada da ayağa kalkmış ve "Ey Amr taksim et" diye Amr b. el As'a çıkışmıştır. Amr bu talebi Hayber topraklarını örnek göstererek geri çevirmiştir. Hz. Ömer de Amr'ın bu icraatını onaylamıştır.[293]

Hz. Osman döneminde daha önceki Sad ile Kays arasında yaşanan örneğin benzeri bir olay vukua gelmiştir. İrminiyye'deki Habib b. Mesleme'ye yardım için Kufe'den yola çıkan Müslümanlar gecikmişler ve onlar gelinceye kadar da Habib ve askerleri bir gece baskınıyla Rum ordusunu yenmiş ve savaş sonuçlanmıştı. Dolayısıyla Habib'e yardım için giden Selman b. Rebia el-Bahili ve beraberlerindeki grup cepheye vardığında yapacak başka bir şey kalmamıştı. Kûfe'den gelen askerler ganimetlerde hakları olduğu iddiasıyla kendilerine de hisse verilmesini istemişlerdi. Ancak onlar kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Selman ve Habib karşılıklı atıştılar ve birbirlerine çok ağır sözler söylediler.[294] Tartışma öyle bir noktaya varmıştı ki iki grup arasında küçük savaş (İktetelu) bile olmuştur. Birbirlerine tehditler (Yeteavvedu) savurmuşlardır.[295] Bu durum Hz. Osman'a bildirilmiş Hz. Osman da ganimeti aralarında taksim etmeleri yolunda karar bildirmiştir. Mesele Hz. Osman'ın emri doğrultusunda ganimetin paylaşımıyla kapanmıştır.

Bu olayın başlangıcı da çok ilginç bir şekilde ganimet arzusunun tezahürüne emsal teşkil edecek mahiyettedir. Kûfeliler'in yardım için yola çıktığı haberi Habib'e ulaşınca kendisi Şam ehline şöyle hitab ediyor:

"Ey Şamlılar! Kûfe ehlinin size yardımı geliyor ve korkarım ki düşmana karşı zafer kazanacaklar. Dolayısıyla övgü (zikr) ve nam (ism) onların olacak. Onlar gelmeden önce düşmanla karşılaşmaya var mısınız? Umuyorum ki biz zaferi kazanırız..."

---

[293] Belazurî,306
[294] Belazurî, 283-4
[295] İbn A'sam I, 343

Halk onlara destek vermiş ve sonuçta başarılı olmuşlardır.[296] İfadeler göz önüne alındığında Şam halkının ve Habib'in ne için savaştığı anlaşılmaktadır.

Mal sevdasının ve ganimetin bir tartışma ve kavga nedeni olduğunu izah ettikten sonra bu dönemde gerek valiler gerekse komutanlar tarafından ortaya konan tavırlara ilişkin ve dönemin mantığını kavrama açısından katkıda bulunabilecek birkaç örnek vermek istiyoruz.

Amr b. el-As Mısır valisi iken Hz. Ömer onun hakkında "Mısır'dan gelmesi gereken gelmiyor."[297] diyerek harac konusundaki gevşekliğini dile getirmiştir. Belki de Ömer onun haraçtan kendi ihtiyarıyla tasarrufta bulunduğundan şüphelenmiştir. Amr hakkında bu şüpheyi güçlendirecek göstergelerden biri de şudur: Hz.Osman Mısır'daki haraç işini Amr'dan alıp Abdullah'a verince iki komutan arasında bir zıtlaşma olmuştu. Abdullah Hz. Osman'a şunu yazmıştır: "Amr Mısır haracını yiyor (kesera), Amr Hz. Osman'a "Abdullah bana karşı harb hilesi yaptı" diye yazıyor. Abdullah Mısır'dan topladığı malları Osman'a gönderdiğinde Amr'da Hz.Osman'ın yanında bulunuyordu. Hz. Osmmn Amr'a kinayeli olarak "Ey Amr! Bu develerin sütleri senden sonra bollaştı" demiş, Amr'da şöyle cevap vermiştir: "Bu develerin yavruları kayboldu." Böylece her iki vali de birbirlerini itham etmişlerdir.[298] Aslında Hz. Osman Amr'ı kumandan, Abdullah'ı ise vergi amili olarak tayin etmeyi istiyordu. Ancak Amr "Emir ineği sağarken ben boynuzlarını tutan olmak istemem" deyip bunu reddetmiştir.[299]

Son olay da göstermektedir ki bu dönemde ekonomi, bireysel çıkarlar, ihtiraslar dönem insanının hayatında önemli bir parçadır.

---

[296] İbn A'sem I, 283
[297] Rıza, Muhammed, *Zi'n-Nureyn Osman b. Affan*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1982, 48
[298] Taberî, *Tarih,* V, 253.256
[299] İbn A'sem, 320

Bu dönemin sosyal ve ekonomik durumunu anlatan başka bir misalle bu bahsi noktalamak istiyoruz. Abdullah b. Amir Basra'ya Ebû Musa'nın yerine tayin edilince şöyle demiştir:

"Size dayıları, amcaları, dedeleri çok bir Kureyşli geliyor ve size çok mal dağıtacak.[300]

Elde edilen gelirlerin çokluğu onların tasarrufuyla ilgili bir boşluk doğurmuş dolayısıyla keyfi uygulamalara yol açabilmiştir.Bu da doğal bir kargaşanın doğmasına ve insanların ihtirasının kışkırtılmasına sebep olmuştur.

Sonuç olarak bu bölümde anlatılan olaylar İslâm fetihlerini yalnızca ekonomik sebepler üzerine bina etmek için zikredilmemiştir. Esasen insan unsurunun olduğu her yerde mezkur olaylar gayet normaldir ve olabilir şeylerdendir. Ancak kavranılması gereken; İslâm fetihlerinde gerek bireysel planda gerekse üst düzeyde; insan davranışlarında, yaşanan sosyal hayatın gerçeklerinin rolü olduğudur.

[300] Yakubî, II, 166

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

SONUÇLARI AÇISINDAN DÖRT HALİFE DÖNEMİ FETİHLER

A. Anlaşmalar ve Muhtevası

Şüphesiz ki her zaman diliminde ve her toplumda savaş kültürünün öğelerinden biri de savaşların neticelenmesi sonrasında yapılan anlaşmalardır. Bu anlaşmalar sulhu teminat altına almış ve beraberinde taraflara bir takım sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumlulukların şeklini ve muhtevasını ise galip taraflar belirlemektedir. Galip taraf kendi tasarrufuyla her türlü kararı verebilmekte ve mağlup taraf da zorunlu olarak bunun gereğini yerine getirmek durumunda kalmaktadır.

Müslümanların savaş kültüründe ise, savaşılsın ya da savaşılmasın komşu olan bölge halklarıyla mutlaka bir anlaşmanın olması gerekiyordu. "Eman" kavramının izah edildiği bölümde işaret ettiğimiz üzere böyle bir anlaşma "civar" adını alıyor ve karşı tarafa "eman" verilmesini ifade ediyordu. Bu anlaşmanın olmadığı halklarla ise doğal olarak "her an her şey olabilir" felsefesiyle savaş durumu söz konusuydu. Zira tarafları bağlayan herhangi bir bağ mevcut değildi. İşte Dört Halife Döneminde de bu mantık çerçevesinde gidilen, görülen, bilinen her toplumla bu güvenlik anlaşmaları savaşlı veya savaşsız yapılmış ve bu anlaşmalarla taraflara sorumluluklar yüklenmiştir.

Dört halife dönemi anlaşmalarını ve muhtevalarını izah noktasında bu anlaşmaları tek tek ele alıp anlatmak yerine özelliklerinden hareketle Müslümanların yaptığı anlaşmalarda ortaya koydukları şartları ve sorumlulukları tek tek ele alıp kaynaklarına işaret etmeyi uygun gördük. Dolayısıyla anlaşmalarda kararlaştırılan ve o dönemdeki Müslümanların savaş kültürünün tavsifine katkıda bulunabilecek her maddeye işaret edeceğiz. Bunu yaparken de ortak olan maddelerden, nadir olan maddelere doğru bir sıra takip edeceğiz. Şimdi dört halife dönemi savaşları sonrasında varılan anlaşma maddelerine geçebiliriz.

Cizye: Tevbe Suresi 29. Ayetle Müslümanların literatürüne giren cizye olgusu Dört Halife Dönemi savaşlarında hareket tarzını belirleyen amillerden olmuştur. Müslümanlar her savaştan önce muhataplarını, İslâm'ı kabul etmemeleri durumunda savaş yahut cizye verme konusunda tercih yapmaya zorlamışlardır. Galip tarafın mağlup taraftan, üstünlüğün ve zaferin alameti olarak tahsil ettiği cizye, Bizans kültüründe küçülme ve zelil olmayı ifade ettiği için Bizanslılar tarafından kendileri hakkında hoş görülmeyen bir uygulamaydı. Benzer bir anlayışı İran geleneğinde de görmek mümkündür. Nitekim Kadisiye'de Rüstem'e Cizye teklif edilince o ve arkadaşları cizye sözünü duyar duymaz büyük bir öfke ve kızgınlık ile sağa sola nara atmışlardır.[301] Yine Yermük'te Cebele b. el-Eyhem'e Hz. Ömer Müslüman olmasını ve zekat vermesini teklif etmişti. O da " Kendi dinimde kalır, zekat veririm" deyince Hz. Ömer "Eğer kendi dininde kalırsan cizye ödersin, bizim sana yapabileceğimiz şu üç şeyden biridir. Ya İslâm olursun, ya cizye verirsin, ya da sürgün ederim" demiş, bunun üzerine Cebele cizye ödemekten nefret ettiği için 30.000 kişiyle Rum ülkesine gitmiştir. Hz. Ömer'in daha sonra onlardan zekat kabul etmediği için pişman olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır.[302]

---

301 Ebû Yusuf, 120
302 Belazurî, 194

Bir başka örnek ise Tağlip kabilesidir. Onlar da şiddetli savaşçıydılar ve cizyenin kendi kültürlerinde ifade ettiği değerden dolayı cizye vermekten nefret ediyorlardı. Hz. Ömer onlardan cizye yerine iki kat zekat almayı kararlaştırarak daha önceki uygulamasından vazgeçmiştir.[303] Ceyy'in fethinde ise Ceyy halkı cizye ödemekten nefret ettikleri için cizye ödemektense Müslüman olmayı tercih etmişlerdir.[304] Ebhar halkı için de benzer bir anlatım söz konusudur.[305] Dolayısıyla bu dönemde hemen hemen her anlaşmada anlaşma metni içinde yer alan cizyenin, gücü temsil ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Kur'an'la Müslüman kültürüne kazandırılan cizyenin "dinî bir yükümlülük" anlayışıyla Müslümanlar tarafından talep edilmediği anlaşılmaktadır. Zira bu teklif her savaş durumunda yapılmakla birlikte her zaman uygulamaya geçirilmemiştir. Gerek halifeler gerekse komutanlar kendi tasarruflarıyla zaman zaman cizyeye gerek duymamışlardır. Bu da göstermektedir ki cizye siyasî bir olgudur. Zaten Kur'an da bu emri mutlak olarak emretmemiş, o dönemde muhatap olunan düşmanın kültüründe cizye, küçüklük ve teslimiyetin ifadesi olduğu için saldırgan düşmanın kendi anlayışlarında cezalandırılmalarına matuf olarak bu teklifi getirmiştir. Hz. Peygamberin uygulamasıyla bu teklif genele teşmil edilmiş ancak o da bazı toplulukları bundan istisna etmiştir. (Makna Yahudileri gibi). İşte halifeler tarafından da, uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla dinî bir emir telakki edilmeyen cizye talebi, her zaman bir sorumluluk olarak yüklenmemiş bazan bir müddet alınıp kaldırılabilmiştir. Nitekim Ceracime halkı ile yapılan anlaşma maddelerine "Cizye alınmayacaktır." ifadesi konmuştur. Fakat öyle anlaşılmaktadır ki bunun karşılığında Müslümanlara yardımcı olacaklar, gözcülük yapacaklar ve savaş

303 Belazurî, 461
304 Belazurî, 450
305 Belazurî, 461

durumunda cephane temin edeceklerdi.[306] Yine Selman, Belesecan Kürtlerinden bir kısmına cizye koymuş, bir kısmını muaf tutmuştur.[307] Bir başka örnekte ise Ebû Ubeyd Kesker ve Barusma halklarından bir defaya mahsus dörder dirhem almış ve geri çekilmek şartıyla anlaşmıştır.[308] Cizyenin siyasi oluşuna ve şekillenişine dört halife döneminin hemen akabinde Muaviye döneminden de bir örnek vermek istiyoruz. Hz. Peygamber'in torunu Ali b. el-Hüseyin Resulullah'ın oğlu İbrahim'in annesinin Mısır'daki köyünün cizyesini, Muaviye ile konuşarak kaldırtmıştır.[309] Böylece cizyenin her zaman uygulanmadığı anlaşılmış olmaktadır.

Cizye ile ilgili önemli hususlardan biri de cizyenin miktarıdır. Bununla ilgili olarak oluşan ortak kanaat; cizyenin adil olmasıdır. Yani cizyeyle mükellef olanların güçleri nispetinde bir sorumluluğu yüklenmeleridir. Hz. Ömer görevlilerini gönderirken "... Takatlerinden fazla kimseye bir şey teklif etmeyiniz..." tenbihinde bulunmuştur.[310] Dilenen bir Yahudiye Hz. Ömer "Seni bu hale düşüren nedir?" diye sormuş. O da "İhtiyaç ve cizyedir" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Halife Ömer onu evine götürmüş, ihsanda bulunmuş ve Beytü'l-mâl memuruna talimat vererek ondan cizyeyi kaldırmıştır.[311] Yine Osman b. Huneyf Dicle'nin bir tarafına, Huzeyfe el-Yemani ise diğer tarafında haraç ve cizye tayini için Hz. Ömer tarafından görevlendirilmiştir. Görev tamamlanınca Hz. Ömer: "Araziye ne şekilde vergi koydunuz? Ahaliye tahammüllerinden fazla bir şey teklif etmeseydiniz" demiştir. Sonra da yöre halkla-

---

[306] Belazurî, 228
[307] Belazurî, 291
[308] Belazurî, 359
[309] Belazurî, 313
[310] Belazurî,316
[311] Ebû Yusuf, 191-192

rından birer temsilci getirtmiş ve onlara sormuştur: "Fetihten önce başkalarına ne kadar vergi verdiniz" Onlar miktarı söyleyince Hz. Ömer tayin edilen vergiyi başkalarına verdiklerinden daha az bir seviyeye indirtmiştir.[312]

Yine Hz. Ömer Şam'da zimmileri; çok zenginler, çok fakirler, orta halliler olarak sınıflandırmış ve cizyeyi ona göre tayin etmiştir.[313] Böylece Müslümanların, icraatlarında; adil olmayı, zulmetmemeyi prensip edindikleri anlaşılmaktadır.

Cizyede bir başka husus ta cizyenin "baş vergisi" şeklinde tercüme edilmesine rağmen zaman zaman fert başına değil de aile temsilcilerine hane başına cizye konmasıdır. Bu çerçevede kadınlara, çocuklara, çalışmayan yaşlılara bu sorumluluk terettüp ettirilmemiştir.[314] Ayrıca din adamlarından da onlara hürmeten cizye alınmamış, muaf tutulmuşlardır. Nitekim Halid b. Velid Hire halkıyla yaptığı anlaşmada dünya dan el etek çekmiş olan ruhbanlardan ve papazlardan cizye alınmamasını kararlaştırmıştır.[315]

Cizyenin bazen müştereken tüm yöre halkına ortak bir miktar olarak tayin edildiğine de bu dönemde rastlanmaktadır. Ramehürmüz, Azerbeycan, Humus, Berka gibi yerlerde tüm halka ortak bir miktar tayin edilmiş ve cizye bu şekilde tahsil edilmiştir. [316]

Müslümanlar cizyeye savaş sonrası anlaşmalarda yer verirken beraberinde cizye karşılığı olarak cizyenin toplandığı halkı ve bölgeyi koruma sözü vermişler ve cizye ile himaye arasında (Kur'ani bir emir olmamakla birlikte) bağlantı kurmuşlardır. Böylece bir cizye anlaşması yapılması durumunda

---

[312] Ebû Yusuf, 135-7
[313] Belazurî, 177
[314] Ebû Yusuf, 286
[315] Taberî, *Tarih*, IV, 180
[316] Fayda, *Hz. Ömer Dön. Gay. Müs* , 167

can, mal, ibadet güvenliğinin sağlanması görevi müslümanların üzerine düşen bir vazife oluyordu.[317] Bu vazife her hangi bir olumsuz durumda ifa edilemeyecek olursa tahsil edilen cizyenin geriye iade edildiğine şahid olunmaktadır.[318] Hz. Ömer zamanında Taif emiri Arapların hem öşürü vermediklerini hem de derelerle bağ ve bahçelerin hıfz ve muhafazasını istediklerini Hz. Ömer'e yazmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer "Daha önce Hz. Peygamber zamanında vermiş oldukları öşrü vermeleri halinde derelerin ve bağların korunmasını, mezkur öşrü vermedikleri takdirde ise korunmamasını" cevaben yazmıştır.

Herakl'in müslümanlara saldırı hazırlığını haber alan Ebû Ubeyde Hıms halkından alınan cizyelerin ve haracın iadesini emrediyor ve bu davranışın sebebini soracaklara şu cevabın verilmesini istiyordu:

"Düşman tarafından aleyhinize asker toplandığını işitmiş bulunuyoruz. Sizi himaye ve vikaye etmemiz, sulh şartlarının iktizasındandır. Şimdi ise buna muktedir değiliz. Bunun için sizden aldığımız malları iade ediyoruz. Eğer Cenab-ı Hak bizi muzaffer ederse yine şartlarımız bakidir. Aramızda yazılı bulunan musalaha-name vechiyle amel olunacaktır.[319]

Böylece cizyenin; korumanın resmî bir belgesi olduğu açığa çıkmaktadır. Bazen bunu müslümanlar, anlaşma metniyle kayıt altına almışlar ve şartlar el vermediği taktirde korumanın kalkabileceği ve bunun anlaşmayı bozmak anlamına gelmediğini madde olarak anlaşma metnine koymuşlardır. Bu durum Habib b. Mesleme'nin Tiflis halkı için yazdığı anlaşma metninde "Müslümanlar meşgul iken sizin düşmanınız size saldırırsa bu durumdan müslümanlar

---

317 Mannan, M.A., *İslâm Ekonomisi*, Trk. Trc. Tevfik Ömeroğlu-Bahi Zengin, Fikir Yay. İst., 1980, 378-9

318 Fayda, *Halid b. Velid*, 305-6

319 Ebû Yusuf, 313; Belazurî, 195

mesul değildir. Bu durum anlaşmanın bozulması anlamına gelmez” şeklinde yer almıştır.[320]

Vergiler: Yapılan anlaşmalarda, anlaşma metinlerine konulan ve cizyeden ayrı olarak savaş tazminatı mesabesinde kabul edebileceğimiz toplu miktarda meblağların varlığına şahit olmaktayız. Örneğin Azerbeycan’a 800.000 dirhem, Hemedan’a 100.000 dirhem Anbar’a 400.000 dirhem konmuştur.[321] Bunlar bir defaya mahsus olmak üzere alınmıştır.

Topraklar: Fethedilen toprakların statüsü ile ilgili bu dönemde farklı uygulamalar söz konusudur. Dolayısıyla topraklarla ilgili tasarruf hakkının halifelerde olduğunu söyleyebiliriz. Bazen anlaşmalarla, topraklara Müslümanlar el koymuştur.Mesela Cezire anlaşmasında elde edilen topraklara el konulmuş ve bu toprakların bir kısmı müslümanlara öşür karşılığı dağıtılmıştır.[322] Bazen topraklar sahiplerinin ellerine karşılıksız olarak bırakılmıştır. Nitekim Halid b. Velid, Hireliler ile olan anlaşmasında cizye koymuş, toprakları da karşılıksız iade etmiştir.[323]

Bazen de topraklar sahiplerine haraç karşılığında iade edilmiştir. Hz. Ömer Irak ve Suriye topraklarının dağıtılmasını bir mektupla Ebû Ubeyde'ye bildirmiştir ve haraç konmasını emretmiştir.[324] Ehvaz topraklarını da Ra‘su’l-ayn anlaşmasıyla yöre halkına[325] iade etmiş ve haraç koymuştur.

Esirler: Yapılan anlaşmalarda bazen esirler alınmış bazen de esir alınmaması şartıyla anlaşmalar yapılmıştır. Bu konuyla ilgili tasarruf yetkisi de komutanlara aitti. Bunun güzel bir örneği Amr b. el-As’ta görülür. O Mısır’ı fethettiği zaman bir hutbe irad etmiş ve şöyle seslenmiştir: “Ben şu oturağıma

[320] Belazurî,289
[321] Belazurî, 468
[322] Belazurî, 247
[323] Yakubi, II, 152; Belazurî, 216-7, 290
[324] Belazurî, 552
[325] Belazurî, 253

oturdum. Mısır Kıptîlerinden hiçbir kimse için bana ait ne bir anlaşma ne de bir söz vardır. İstersem onları öldürürüm, istersem ganimet malı gibi beşe taksim ederim, istersem satarım. Ancak Trablus halkı müstesna. Onların anlaşması var."[326]

Nitekim Celûla savaşından sonra Farslılar'ı takip eden Ka'ka pek çok cariyeyi esir almıştır. Abdullah b. Sa'd da Nûbe halkıyla cizye olmaksızın anlaşmış ama her yıl 300 köle vermelerini şart olarak anlaşma metnine koymuştur.[327]

Çok ilginç gelebilecek bir anlaşmayı da Abdullah b. Amir Serahs halkıyla yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Serahs halkından sadece 100 kişiye eman verilmiş ve tüm kadınların da Müslümanlara ait olması kararlaştırılmıştır.[328]

Bununla birlikte bazı anlaşmalarda esir alınmaması özel şart olarak anlaşma metninde yer almıştır. Azerbeycan anlaşmasında esir alınmaması,[329] Hulvan anlaşmasında halkın serbest bırakılması,[330] Hemedan anlaşmasında aile ve çocuklara dokunulmaması[331] Ra'sü'l-Ayn[332] anlaşmasıyla da kadın ve çocukların esir edilmemesi anlaşma şartları arasında yer almıştır.

Erzak sağlanması: Anlaşmalarda, zaman ve şartlara göre cizyenin yanı sıra müslümanların yiyecek ihtiyacının karşılanması için özel maddelerin yer aldığına şahit oluyoruz.

Halid b. Velid, Dımeşk halkıyla Müslümanlara yiyecek olarak bir cerib buğday, sirke, zeytinyağı vermeleri şartıyla anlaşırken Hz. Ömer'de Cezire halkına, Cezire ve Şam'daki müslümanların yiyecekleri için her ay iki müdd

---

326 Belazurî, 311
327 Belazurî, 339
328 Belazurî, 587
329 Belazurî, 468
330 Belazurî, 432
331 Belazurî, 443-4
332 Belazurî, 253

buğday, üç kıst et yağı ve bal vermelerini şart koşmuştur.[333] Yine Cezire bölgesindeki Urfa'da halkın kasabadaki askerlerin erzakını karşılaması şartı getirilmiştir.[334]

Amr b. el-As da Mısır'da halkın cizyeden ayrı olarak müslümanlara yiyecek olmak üzere üç irdebb buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve sirke vermelerini kararlaştırmıştır.[335]

Giyecek: Müslümanların giyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla fethedilen bölge halklarının becerisi ve imkanlarına göre yine cizyeden ayrı olarak giyecek vermeleri anlaşma metinlerine konulmuştur.

Amr b. el-As Mısır halkının her birinin yılda bir defa yünden bir cübbe,bir pelerin, bir sarık, bir şalvar ve bir çift ayakkabı veyahut yünden cübbe yerine buna eşit değerde bir kıptî kaftanı vermelerini şart koşmuştur.[336] Banikya halkıyla bin dirheme ek olarak taylasan denilen boyun atkısı veya şal vermeleri üzere anlaşma yapılmıştır.[337] Enbar halkından 400.000 dirhemin yanında katavaniyye (pamuk) cinsinden bir abayı her yıl adam başı birer tane olmak üzere vermeleri istenmiştir.

Bu uygulamaların benzer bir örneği Hz. Peygamber döneminde Necranlılar'a şart koşulmuştur. Necran Hıristiyanlarıyla yıllık 2000 kat elbise vermeleri şartıyla Hz. Peygamber anlaşmıştır.[338]

---

333 Belazurî, 177-8
334 Ebû Yusuf, 141
335 Belazurî, 307
336 Belazurî, 307
337 Belazurî, 350
338 Belazurî, 93

Mescid için yer: Müslümanlar herhangi bir bölgeyi fethettiklerinde mescid yapımı için yer tesbiti yaparlardı. Haleb halkıyla yapılan anlaşmada canlara, mallara, evlere, kalelere dokunulmaması üzere anlasılmış ancak cami yeri bu maddenin dışında tutulmuştur.[339]

Müslümanları Misafir Etmeleri: Anlaşmalara konulan maddelerden biri de muhtaç olanları ya da yolu o bölgeye düşen müslümanları misafir etme şartıdır. Bu madde Habib b. Mesleme'nin Debil ve Tiflis halklarıyla olan anlaşmasında[340] Halid b. Velid'in Tedmurlularla[341] yaptığı anlaşmada yer almıştır.

Rehberlik ve Ajanlık: Stratejik maddelerin de yer aldığı bu anlaşmalarda bölge halklarının müslümanlara yol göstermeleri ve bölgenin siyasi durumuyla ilgili ajanlık yapmaları şart koşulmuştur. Buna karşılık cizyeden muaf tutulanlar olmuştur.

Ebû Ubeyd Ürdün ve Filistin'de yaptıkları anlaşmada toprakları halka vermişler, cizye koymamışlar ancak buna mukabil müslümanlara rehberlik ve ajanlık yapmalarını istemişlerdir.[342] Ceracime halkıyla yapılan anlaşmada ise gözcülük yapmak ve ajanlık görevi karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardır. Hatta Müslümanlarla birlikte savaşlara katılmaları durumunda ganimetten pay alabilecekleri hususu da yer almıştır.[343]

Ermenistanla, Düluk ve Rabian kabileleriyle de benzer anlaşmalar yapılmıştır.[344]

Can ve mal emniyeti: Yapılan anlaşmaların tümünde can ve mal emniyetinin sağlanmasının devlet garantisi altına alındığı görülmektedir. Ülke dışına

---

[339] Belazurî, 209
[340] Belazurî, 289
[341] Belazurî,, 287
[342] Belazurî, 226
[343] Taberî, Tarih, I, 2665; Belazurî, 287
[344] Belazurî, 166

gitmek isteyenler serbest bırakılmış; kalanlara cizye konulmuştur. Evler sahiplerine bırakılmıştır. Eğer güvenlik açısından herhangi bir zorunluluk yoksa şehrin surlarına (duvar) eman verilmiştir. Ancak bir zorunluluk hasıl olursa şehrin tamamı da oturulamaz hale getirilebilmiştir. Emgişiyye vakasında Halid, bu şehrin tamamen yıkılmasını emretmiştir.[345]

İnsan Hakları ve Özgürlükler: Müslümanlar bazen fethedilen bölgelerde idarecileri yerlerinde bırakmışlardır. Belirli bir dönem Mısır'da, Neysabur'da, Serahs'ta emirlerinin başlarında kalmaları üzere anlaşmalar yapılmıştır.[346] Bunun yanısıra halka seyahat özgürlüğü tanınmıştır. Balebek ve Hıms anlaşmalarında ticaret erbabının Müslümanlarla anlaşmalı her yere gidebilecekleri maddesi yer almıştır.[347] Yine cizye vermeyenlerin mallarıyla birlikte ayrılmalarına izin verilmiştir.[348]

Dinî planda ise hemen hemen her yerde kiliselere havralara ateşperestlerin mabedlerine eman tanınmıştır.[349] Bunun yanında Haleb halkıyla[350] Enbar'ın yukarı kısmında yaşayan Hit halkıyla yapılan anlaşmalarda[351] kiliselerin yarısı eman dışı bırakılmıştır. Hıms'da ise kiliselerin dörtte birine el konulmuş ve mescid yapılmıştır.[352]

Genelde kiliselere eman verilmekle birlikte Rakka anlaşmasında[353] olduğu gibi yeni mabed yapılmaması kayıt altına alınarak anlaşma metnine eklenmiştir. Bununla birlikte bu rivayetin uydurma olduğunu ifade edenler olmuştur.[354]

---

345 Ağırakça, 251
346 Arnıld, 95; İbn A'sem, I, 338; Belazurî, 247
347 Belazurî, 185
348 Belazurî, 432; Fayda, Hz. Öm. Dön. Gayr. Müs. 169
349 Belazurî, 288, 289, 290, 468
350 Belazurî, 209
351 Belazurî, 256-7
352 Fayda, Hz. Öm. Dön. Gay. Müs. 143
353 Belazurî,248-9
354 Barthold, 14

Cizyelerini vermek kaydıyla gayrimüslimlerin dinî bayramlarını serbestçe icra edebilmelerine imkân sağlanmıştır. Dımeşk'in fethinde,[355] İskenderiye'de Amr tarafından[356] anlaşma maddelerinde bu özgürlükler belirtilmekle birlikte, Rakka anlaşmasında[357] haç göstermeleri, Paskalya kutlamaları ve çan çalmaları, domuz beslemeleri yasaklanmıştır. Fakat burada söz konusu yasakların müslümanların yoğunluklu olarak yaşadığı yerlerde kamu nizamını kargaşalara meydan vererek bozup engellememesi amacına yönelik olduğu düşünülebilir. Çünkü Hz. Ömer Ebû Ubeyd'e yazdığı mektupta "Müslümanlar arasında ve mescidler arasında haç çıkarttırma, onun dışında senede bir gün şehir dışında çıkarmalarına mani olma" demiştir.[358] Ancak bununla birlikte çocuklarını mecusileştirmemeleri, çocuklarını Hıristiyanlığa zorlamamaları ve vaftiz etmemeleri de şart koşulmuştur... Bahreyn halkıyla[359] ve Tağlib kabilesi ile yapılan anlaşmada da aynı şekilde çocuklarını Hıristiyanlaştırmamaları ve vaftiz etmemeleri şartıyla eman imkânı kendilerine tanınmıştır.

Kıyafetlerle ilgili olarak Hz. Ömer zimmî statüsünde olanların elbiselerinin farklı olması gerektiğini belirtmiştir.[360] Ve bu çerçevede Hire halkı ile anlaşma yapan Halid b. Velid, anlaşma metnine "Müslümanların kılık ve kıyafetlerine, Müslümanlara benzememek şartıyla her türlü kıyafeti giymeleri serbesttir" maddesini koymuştur.

Sürgün: Müslümanlar fethedilen yerlerde normal şartlarda zorunlu bir tehcir uygulamamışlardır. Anlaşmadan sonra isteyenlerin gitmesine imkan tanımışlardır. Bununla birlikte müslümanlar açısından gerekli görüldüğünde sürgün olaylarının yaşandığı da bir gerçektir.

---

[355] Halife b. Hayyat, 126
[356] Mantran, 91
[357] Belazurî, 249
[358] Ebû Yusuf, 317.
[359] Belazurî, 260.
[360] Ebû Yusuf, 322.

Umeyr b. Sad Hz. Ömer'in yanına gelmiş ve şöyle demiştir: "Benimle Rumlar arasında Arbesus denilen bir şehir var. Buranın halkı bizim gizli şeylerimizi düşmanlarımıza haber veriyorlar, düşmanlarımızın gizli şeylerini ise bize bildirmiyorlar. Bunun üzerine Hz. Ömer, onların yanına varınca kendilerine bir koyun yerine iki koyun ver, bir inek yerine iki inek ver, her bir şeyin yerine iki şey vermeyi teklif et. Bunu kabul ederlerse haklarını ver ve yerlerinden çıkart. Kabul etmezlerse bir yıl süre tanı ve sonra şehri yık."[361] diyerek gerektiğinde sürgün yoluna baş vurulduğunun örneğini vermiştir.

Anlatılan anlaşma maddelerinin yanında Müslümanlar bazı ahlâki davranışları da anlaşma yapılan halklardan istemişlerdir. Aldatmamak[362] hıyanet etmemek gibi...[363]

B. Fetihlerin Sonuçları ve Temel Hedeflerle Bağlantısı

1. Fetihlerin Maddî Bir Kaynak Olarak Belirmesi

Müslüman ilim adamlarıyla müsteşrikler arasında fetihlerin temel hedeflerine ilişkin farklılığın merkezinde fetihler neticesinde elde edilen büyük miktardaki gelirler ve bunların tasarrufu noktasındaki uygulamalar vardır. Biz bu tartışmanın içinde bir taraf olmaksızın tespit ettiğimize göre oluşan çerçeveyi tasvirle yetinmek istiyoruz. Zira bu nokta yorumlayanın varmak istediği neticeye rahat varabileceği bir muhtevayı ve malzemeyi haizdir.

Dört Halife Dönemi çok kısa zamanda çok büyük alanların müslümanların yaşam coğrafyasına katıldığı fetihler hareketine sahne olmuştur. Bu fetihler esnasında müslümanlar fethedilen köy, kasaba, şehir, ülke ayırtetmeksizin belirli mali yükümlülükler getirmişlerdir. Bunun yanısıra savaşan askerler sınırsız ganimetler elde etmişler ve müslümanlar doğal olarak ganimetlerini

---

361 Ebû Yusuf, 322
362 Belazurî, 224-5
363 Belazurî, 376

büyük bir zenginlik kaynağı olduğunu tecrübî olarak öğrenmişlerdir. Devlet hazinesi olabildiğince dolmuş adeta müslümanlar bu kadar mal-mülkü ne yapacağını şaşırmışlardır. Ve Hz. Ömer hazinede biriktikçe biriken malların kullanım alanlarının tesbiti ve şekli için özel divanlar kurmuştur. Özel defterler tutulmaya başlanmış, bu yönde bazı kurumlar oluşturulmuştur. Doğal olarak sosyal bir devlet organizasyonuna sahip olmanın sonucu oluşan bu kurumların giderlerinin karşılanması gerekmiştir. Bu ihtiyacın karşılanabileceği yer ise beytülmal idi. Beytülmalın geliri ise savaşlar ve fetihler neticesinde elde edilen gelirlerle temin ediliyordu. Bu yönüyle artık müslümanlar kurumsal olarak savaşları hem devlet açısından hem de bireyler açısından gelir kaynağı olarak telakki etmeye başlamışlardır.

Belazurî bu düşüncemizi destekleyecek bir yorumla yeni fetih alanlarına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. O şöyle der: "Kûfe'de Müslümanların sayısı çoğalınca halk haracı kendi aralarında taksim edilecek yeni alanlara ihtiyaç duydu. Bunun üzerine Dinever onlara verildi. Basralılar'a ise Nihavend verildi."[364]

Hz. Ömer Irak'ın gelirlerine ilişkin soru soran Amr b. el-As'ın mektubuna cevaben "arazi ve nehirlerin müslümanlara atıyye ve lüzumlu işlerinde kullanılmak üzere terkedilmesini yazmıştır."[365]

Artık devletin mütemadiyen sürekli giderleri oluştuğu için zorunlu olarak sürekli gelirlere ihtiyaç duyulmuştur. Komutanlar da bunu kendilerine bir vazife olarak telakki etmeye başlamışlardır. Nitekim Hz. Ömer bir gün hutbe irad aderken kendi vazifelerini zikretmiştir. Bu vazifelerden konumuzla ilgili olanı ise şudur: "Benim sizlere karşı vazifem sizin gelir ve erzakınızı çoğaltmam ve Allah'ın izniyle hakları kale ve hudutları korumamdır."[366]

---

[364] Belazurî, 439
[365] Ebû Yusuf, 111
[366] Ebû Yusuf, 277

Bir halifenin halkın gelirini çoğaltmasının yolu o dönemde fetihlerden başka bir yolla olamaz. Hz. Ömer bu hedefini çok ileri götürerek icraata dökmüş ve halka hiçbir ayrım yapmadan maaş bağlamıştır.[367] Hatta Halife Ömer ölmeden önce "Ben herkese dörder bin dirhem maaş bağlamak isterim."[368] demiştir.

Bu gelir şekli o kadar yaygınlık kazanmıştır ki valilerin komutanların işi artık mal toplamak olmuştur. Bu durumu Hz. Osman'da farketmiş ve valilere mektup yazarak onları ikaz etme ihtiyacı duymuştur:

"Cenab-ı Allah valilerin sadece birer vergi toplayıcı değil idareci olmasını emretmiştir. Ümmetin ilk valileri toplayıcı değil, idareci olarak görev yapmışlardır. Zamanımızda ise hemen hemen bütün valiler idareciden çok birer toplayıcı durumuna düşmüşlerdir. Böyle giderse haya, güven ve vefa ortadan kalkar. Şunu iyi bilin ki adalet; hem müslümanların ihtiyaçlarını gözetmek, haklarını vermek, vergilerini tahsil etmek hem de zımmîlerin haklarına riayet edip haklarını vermek, cizyelerini tahsil etmektir."[369]

Fetihlerin devlet için artık ekonomik bir kaynak haline geldiğini gösteren önemli verilerden biri de Hz. Ömer'in Sevad'ın paylaştırılmamasına ilişkin Abdurrahman b. Avf'a verdiği cevapta yer alır. Hz. Ömer şöyle demiştir:

"... Benden sonra büyük ganimetleri bulunan bir memleket fetholunmaz. Bilakis fetholunacak memleketlerin Müslümanlara yük ve külfet getirmesi muhtemeldir..."[370]

---

[367] İbnu'l-Esir, II, 464
[368] İbnu'l-Esir, II, 464
[369] Taberî, *Tarih*, III, 306
[370] Ebû Yusuf, 196

Yapılan anlaşmalarda müslümanların yiyecek, giyecek, binit ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik maddelerin normal cizye-haraç sorumluluklarının dışında olarak konması fetihlerin nasıl bir gelir şekline dönüştüğünü gösteren önemli vesikalardır.

2. İskân ve Şehirleşme

İslam dininde şehirleşmeye ilişkin dînî bir nas söz konusu olmadığı için İlk dönem Müslümanlarının yaşamında şehirleşmeye planında belirgin bir faaliyete rastlanmaz. Ancak zamanla hayat anlayışının gelişmesi, sosyal şartların zorunlu kılmasıyla yerleşik hayat yaygınlaşmış ve bu aşamadan sonra fetihlerin hızlanmasıyla şehirleşme faaliyetlerinin geliştiği müşahade edilmiştir. Bunun siyasî, askerî, ekonomik, kültürel pek çok nedeninin olduğunu düşünebiliriz.[371] Fethedilen bölgeleri elde tutabilmek askerî ikmal noktaları oluşturmak, vergileri toplayabilmek ve nihayet dini anlatmak için iskân faaliyetlerine rastlanılmaktadır.

Biz iskân ve şehirleşme faaliyetlerini ele alırken önce askerî boyutu olan çalışmalara sonra halka yönelik iskan uygulamalarına akabinde ise imar faaliyetlerine değineceğiz. Daha sonra ise bu uygulamaların fetihlerin arka planını anlamada sağlayacağı katkıya işaret edeceğiz. Son olarak da İslam Tarihinde ilk olarak kurulan üç büyük şehir; Basra, Kûfe ve Fustat'ı ele alacağız.

Katı savaş geleneğinin kıskacındaki bir ortamda fetihlere başlayan müslümanlar ulaştıkları noktayı muhafaza için askerî önlemler muvacehesinde önemli gördükleri bölgelere asker yerleştirmişler buralarını bir anlamda ileri karakol noktaları olarak kullanmışlardır. Bu uygulama ani durumlarda savaş noktasına en acil şekilde yardım ve ikmal gönderme imkanı sağlamıştır. Şimdi bu örnekleri görelim:

---

[371] Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ank., 1995 28, 29

Ebû Ubeyd fethettiği köylere, kasabalara birer amil görevlendirdikten sonra onun yanında bir miktar asker bırakmış, güvenlik açısından korunması icab eden yerlere asker yerleştirmiştir.[372]

Hz. Ömer, valisi Muaviye'ye kaleleri tamir ettirmesini, oralara asker yerleştirmesini, gözetme yerlerine fenerler, bekçiler koymasını bir mektupla bildirmiştir.[373]

Antakya'ya hem Hz. Ömer hem de Hz. Osman büyük önem atfetmişler, orası fethedilince Hz. Ömer Ebû Ubeyde'ye:

"İyi niyetli ve tedbirli Müslümanlardan bazılarını oraya yerleştirmesini, onları savaşa hazır halde bulundurmasını ve onların aylıklarını kısmamasını yazmıştır. Muaviye vali olunca ona da aynı şeyleri yazmıştır. Hz. Osman halife olunca o da Antakya'da daimi olarak asker bulundurmasını ve askerlere ikta yoluyla toprak vermesini Muaviye'den istemiştir. Bunun üzerine her bölgeden insanlar sahil bölgesine gelip yerleşmişlerdir.[374]

Hz. Osman İrminiyye'de yardım isteyen Habib b. Mesleme'ye yardım için Muaviye'ye bir mektup yazarak "Şam ve el-Cezire halklarından cihad ve ganimet isteyen kimseleri Habib'e göndermesini" emretmiş, Muaviye de Habib'e iki bin asker göndermiştir. Habib de onları Kalikale'ye yerleştirmiş ve kendilerine ikta yoluyla toprak vermiştir. Bu askerler "paralı asker" olarak Kalikale'ye yerleşmişlerdir.[375]

Halid b. Velid Maraş'ı fethedince halkın kaleyi boşaltmasını emretmiş ve yıktırmıştır... Daha sonra Muaviye Maraş şehrini yeniden inşa etmiş ve oraya asker yerleştirmiştir.[376]

---

[372] İbnu'l Esir, II, 455
[373] Belazurî, 183
[374] Belazurî, 210-11, 183
[375] Belazurî, 283
[376] Belazurî, 270

Muaviye Dımeşk sahillerinin fethinden sonra buralarda gerekli tamiratı yaptırıp burayı savaşçılarla doldurmuş ve onlara ikta yoluyla toprak vermiştir.[377]

Raşid halifeler döneminde stratejik noktalara asker yerleştirilmesinin yanısıra farklı dine mensup halklar da dahil olmak üzere halkın uygun olan değişik yerlere iskân edildiği ve hızlı bir kültür kaynaşmasına zemin hazırlandığı görülmektedir. Halifeler veya komutanlar grup grup insanları müslümanların hakim oldukları bölgelere yerleştirmişlerdir. Şimdi bu örnekleri görelim:

Şam h.15'de fethedilince şehir halkına vergilerini ödemeleri kaydıyla can, mal emniyeti verildiği gibi evlerinin boşaltılmayacağı konusunda da güvence verilmiştir. Anlaşma gereği şehri boşaltmak mümkün olmadığı için fethi gerçekleştiren müslümanlar şehrin varoşlarında ikamet etmek durumunda kalmışlardır. Çok az bir müslüman da fetih esnasında kaçarak evleri boşaltanların yerlerine oturmuşlardır. Şehrin kenarlarına yerleşen müslümanlar burada bir cami yaptırmışlar ve şehir kenarlarında yeni bir kültürün yeşermesine imkan sağlamışlardır.[378]

Sa'd b. Ebi Vakkas, Ammar b. Yasir kumandasındaki İslâm ordusunu Medain'e göndermiş, o da Medain'i fethetmiştir. Sa'd Müslüman askerlerle beraber gelen aileleri Medain'e yerleştirmiş fakat asker burada ikamete rıza göstermemiştir. Durum Hz. Ömer'e bildirilmiş o da Medain'de devenin yaşayıp yaşamadığını sormuştur. Orada sivri sinek çok olduğu için deve yaşamaz denince devenin yaşamadığı yerde Arap da yaşamaz diyerek askeri haklı bulmuştur. Bununla birlikte müslümanlar Medain'de Celula, Tekrit, Hulvan, Musul fethi tamamlanıncaya kadar ikamet etmek durumunda kalmışlardır.[379]

---

[377] İbnu'l-Esir, II, 395; Belazurî, 181
[378] Can, 44; Belazurî, 171
[379] Ebû Yusuf, 122

Iyad b. Ganm Ahlat'tan ayrılıp Cezire'ye dönerken Sincar'a bir ordu göndermiş ve fetih gerçekleşince oraya bir miktar Arap yerleştirmiştir.[380]

Amr İskenderiye'yi fethedince oranın kale ve hudutlarına müslümanları yerleştirmiştir.[381]

Hz. Osman Muaviye'ye bir mektup yazarak "Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere indirmesini, hiç kimsenin üzerinde hakkı bulunmayan topraklara yerleşmelerine izin vermesini" emretmiştir. Bunun üzerine Muaviye er-Rabia, Kays, Esed ve başka kabilelerden oluşan zümreleri el-Mazihin ve el-Mudeybir'e yerleştirmiştir. Diyar-ı Mudar'ın bütün bölgelerinde aynı şeyi yapmıştır. Ayrıca şehirleri, köyleri ve silah yerlerini koruyacak muhafızları da buraya yerleştirmiştir.[382]

Eşas b. Kays Azerbeycan'ı ikinci defa fethedince divandan ata alan Araplardan bir zümreyi bu bölgeye yerleştirmiş ve onları, halkı İslâm'a davet etmekle görevlendirmiştir.[383]

Taberîyye Şurahbi'l b. Hasene tarafından fethedilince terk edilip boşalan evlere Müslümanların yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır[384]

Malatya'yı fetheden Habib b. Mesleme oraya paralı askerler yerleştirilmişti. Rum ülkesine geçmek isteyen Muaviye Malatla'ya gelmiş ve şehri Şam, el-Cezire gibi yerlerden gelen insanlarla doldurmuştur. Burası Rum ülkesine yazın savaşlar düzenleyen ordunun yol güzergahı olmuştur.[385]

Bunların yanı sıra müslümanlar iskân işinde gayri müslimlere de iskân imkânı tanımışlar ve onları fethedilen bölgelere yerleştirmişlerdir.

---

380 Belazurî, 254
381 Belazurî, 319
382 Belazurî, 255-6
383 Belazurî, 472
384 Belazurî, 167
385 Belazurî, 266

Rumlar mal karşılığı Muaviye ile anlaşınca Muaviye onlardan bazılarını Ba'lebek'e yerleştirmiştir.[386]

Hz. Osman halife olunca Muaviye'yi Şam valiliğine getirmiştir. O da Süfyan b. Mucib el-Ezdi'yi Trablus'a göndermiş ve Trablus muhasara altına alınmıştır. Rumlar'dan yardım isteyen halk Rumlar'ın yardım gemileriyle kaçıp şehri terketmişlerdir. Sufyan bu durumu Muaviye'ye bildirince Muaviye de bu bölgeye çok sayıda Yahudiyi yerleştirmiştir. Bunun yanı sıra Rum patriklerinden birisi haraç karşılığı Trablus'a yerleşmek için Muaviye ile anlaşmıştır.[387]

Osman b. Ebi'l-As bizzat kendisi denizi geçerek Faris'e gitmek üzere hareket etmişti. Tevvec'e varınca orasını fethederek camiler yaptırmış ve müslümanların yurdu haline getirmiştir. Önceleri ordugâh olan bu yer sonra şehir haline gelmiştir. [388]

Müslümanların, fethedilen bölgelerdeki icraatlarından biri de imar faaliyetleridir. Böylelikle fetihlerin olumlu getirilerinden olması yönüyle şehirleşmeye katkıda bulundukları söylenebilir.

Hz. Ömer bir ara Suriye'deki fetih hareketini durdurarak fethedilen bazı yerlerin imar edilmesini emretmiştir.[389]

Muaviye, İrminiyye'ye Abdulaziz b. Hatim b. en-Numan'ı vali tayin etmiştir. O Debil şehrini yaptırmış, Berzâ'yı tamir ettirmiş, Beylekanı da yeniden yaptırmıştır. Çünkü bu şehirler dağınık ve yıkılmaya yüz tutmuştu.[390] Buralara, köprüler yaptırmış[391] su kanalları açtırmıştır.[392]

---

386 Belazurî, 227
387 Belazurî, 181-2
388 Belazurî, 560
389 Belazurî, 167
390 Belazurî, 293
391 İbnu'l-Esir, II, 455
392 Belazurî, 513-4; Halife b. Hayyat, 165

Fethedilen bölgelerdeki bu uygulamalar fetihlerin hedeflerini tesbit noktasında bir başka boyutu fark etmemize ve yorum yapmamıza imkan sağlayacak mahiyettedir. Her şeyden önce müslümanların fethedilen bölgelere asker yerleştirmesi yalnızca savaş ganimeti elde etmek maksadıyla fetihleri gerçekleştirmediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Evvela orada kalmak, siyasi hakimiyyet kurmak istediklerini düşünebiliriz. Sonrasında müslümanların da askerlerden ayrı olarak fethedilen bazı bölgelere yerleştirilmesi İslamın yayılması hedefini bizlere ilham etmektedir. Fethedilen her şehirde bir mescid yerinin tesbit edilmesi ve bir mescidin yapılması İslam dininin tanınması ona ilginin uyanmasını sağlaması açısından son derece önemlidir. Bu işin her belde ve bölgede uygulanması bir sonuç gibi görünse de fetihlerin gayelerinden birinin de dinin tebliği ortamının oluşmasını temin etme olduğunu bizlere düşündürmektedir. İslam Dinine olan ilginin, fetih hareketlerinin o hızlı döneminden sonra önemli oranda artması bizim bu kanaatimizi destekler mahiyettedir. Ayrıca o dönemin dünyasında bir fikri farklı coğrafya ve farklı kültürdeki insanlara ulaştırbilmenin gerisinde askerî bir alt yapının gerekli olduğunu düşünmek zorundayız. Bu gereklilik dinin yayılması açısından değil tebliğin önündeki engellerin kaldırılması itibariyledir. Zira o dönemde dünya, güçlülerin ulaşabildikleri her noktada hakimiyyet kurma mücadelesine sahne olmaktaydı. Dolayısıyla bir bölgeye fikri bir hareketin girebilmesi için mutlaka hakim unsurların devre dışı bırakılması gerekiyordu. İşte bu zaruret sebebiyledir ki müslümanlar kendilerini dünyanın savaş arenasına girmek zorunda hissetmişlerdir, diyebiliriz.

Şimdi ordugâh şehri olarak kurulup daha sonra büyük bir iskân merkezi olan Basra, Kufe ve Fustat'la ilgili bilgi verelim.

Basra: Dicle ile Fırat'ın birleştiği noktanın 50 km. kadar güneybatısında yer alır. Müslümanlar tarafından kurulan ilk ve en eski şehirdir. H. 15 veya h.

16 yılında Hz. Ömer'in talimatıyla Utbe b. Gazavan tarafından kurulmuştur.[393] Rivayete göre Basra "Arz-ı Hind" olarak biliniyordu.[394] Hz. Ömer Utbe b. Gazavan'a şöyle seslenmiştir:

"Allah, Hire ve civarının fethini kardeşlerinize nasib etmiştir. Hire'nin ileri gelenleri öldürülmüştür. Artık onların İranlı kardeşlerine yardım edebileceklerine inanmıyorum. Ben seni de size karşı yardımlaşmamaları ve savaşmamaları için Arz-ı Hind'e göndermek istiyorum. Umulur ki Allah size fetih nasib eder. Haydi Allah'ın bereketine doğru yürü. Elinden geldiği kadar Allah'tan kork, adaletle hükmet, namazı vaktinde kıl, Allah'ı çok zikret."

Bundan sonra Hz. Ömer Utbe'ye ayrıca bir ordu gönderdi. Utbe Basra'ya geldi ve burasını çok beğendi. Basra'nın özelliklerini Hz.Ömer'e bir mektupla bildirdi. Mektubu alan Halife Ömer hemen bir cevap yazarak insanları bir yerde toplamasını ve ayırmamasını emretti. Utbe de hiçbir yere gazve yapmaksızın ve kimseyle karşılaşmaksızın bir ay kaldı. Ve şehrin kuruluşu böyle gerçekleşti.[395]

Şehrin kurulduğu alan dağsız ve düz araziden müteşekkildir. [396] Şehir askerî gayelerle kurulmuş olup Arap karakteri taşır.[397] İran, Irak yollarını kontrol altına alan stratejik mevkii nedeniyle askerî bir üs olarak kullanılmak ve nihayet iskâna zemin hazırlamak gibi gayelerle kurulmuştur.[398]

Zamanla Basra şehri zamanla önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve Abbasiler döneminde askeri yönü hemen hemen kaybolmuştur. Bu durum yerleşim açısından da Basra'yı cazip bir hale getirmiş ve her bölgeden halkın ilgi duyduğu bir merkez olmuştur.

---

393 İbnü'l-Esir, II, 482; İbnü'l-Cevzî, III, 1028.
394 İbnü'l-Cevzî, III, 1027.
395 Taberî, IV, 421; İbnü'l-Cevzî, III, 1028-9.
396 Zeydan, 294-5
397 Bakır, Abdulbekir, "*Basra*", DİA, İstanbul, 1992, V, 109
398 Zeydan, 297

Kûfe: Basra'nın kuruluşundan birkaç ay sonra Sad b. Ebî Vakkas tarafından Basra'nın kuzeyinde, Fırat'ın kenarında kurulmuştur.[399] Müslümanların Basra'dan sonra Irak'ta kurdukları ikinci şehirdir. Kufe tamamen yeni bir iskan yeridir.

Kuruluş sebebiyle ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte esas sebep şöyle anlatılır.

Hz. Ömer'in huzuruna, yapılan fetihlerle ilgili bilgi vermek üzere Sa'd bir heyet göndermişti. Hz. Ömer gelen heyeti görünce onların renklerinin ve durumlarının değişmesinin sebeplerini sormuş, onlar da: "Bulunduğumuz bölgenin havasızlığı bizi bu şekilde değiştirmiştir." diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer onlara insanların konup yerleşecekleri bir yer seçmelerini emretti. Bu heyetle birlikte kendi kavimleriyle ilgili bir akit yapmak üzere Tağlipoğullarından bir grup da gelmiş bulunuyordu Hz. Ömer bu Tağliplilere "ben sizlerle şu şartlarla akit yapıyorum. Sizden müslüman olanların üzerinde müslümanların hakları vardır. Müslümanların üzerine düşen mükellefiyetler de vardır. Bunu kabül etmeyen cizye verecektir." deyince Tağlibliler: "O taktirde bunlar kaçar ve Acemlere katılırlar." diye açıklamada bulundular ve müslümanlar gibi zekat vermek istediler. Hz. Ömer onların bu teklifini kabül etmedi. Sonunda cizyelerinin müslümanların verdikleri zekat gibi görülmesini isteyince onların bu teklifini doğacak hiçbir çocuklarını hıristiyan yapmamak şartıyla kabül etti. İşte bu Tağlipliler ve onlara itaat eden Nemr ve Iyad'a mensup kimseler hep birlikte Medain'de bulunan Sa'd'ın yanına gitmişler ve Medain'e yerleşmişler daha sonra onunla birlikte Kufe'ye yerleşmişlerdir. Böylece Kufe'nin kuruluşu gerçekleşmiştir.[400]

---

[399] İbnu'l-Esir, II-449, 482; Belazurî, 394; Can, 62 Ebû Yusuf, 122; Yakubi, II, 155
[400] Taberî, IV, 425; Zeydan, 298

Fustat: Mısır'da müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirdir. h.18'de Amr b. el-As tarafından kurulmuştur.[401] Bugün kü Kahire'ye yakındır. Fatımiler tarafından kurulan Kahire'nin gelişmesiyle zamanla önemini yitirmiştir.[402] Ordugâh şehri olarak tesis edilmiş olup zamanla önemli, stratejik bir mevki halini almıştır.[403]

Bunların yanı sıra Kıbrıs'a giden müslümanların oraya yerleştikleri ve bir şehir kurdukları kaynaklarda yer almıştır.[404]

3. Kültürlerin Kaynaşması ve İslâmlaşma

Çok kısa zamanda ve süratle yaygınlaşan İslâm Fetihleri Müslümanların yeni memleketlerle yeni halklarla tanışıp kaynaşmasına imkan hazırlamıştır. Bunun neticesinde doğal olarak kültürlerin, inançların ve değerlerin imtizacından karşılıklı etkileşimler meydana gelmiştir. Müslümanlar devlet yönetimine ve sosyo-ekonomik idare mekanizmalarına ilişkin, iki büyük imparatorluk olan Bizans ve İran'ın birikimlerinden istifade etmişler bu çerçevede divanlar, özel gelir-gider defterleri oluşturmuşlardır. Sasanî ve Bizans uygulamalarından örnekler almışlardır.[405] Mimarî ve sanatta bu ülkelerin birikimlerinden çok rahatlıkla faydalanabilmişlerdir.[406] Posta teşkilatını, devlet teşkilatını[407], bu büyük imparatorlukların birikimlerinden yararlanarak oluşturulmuşlardır.

Müslümanlar kâfuru, pirinci, şekeri, kamışı, çiviti, safranı, kınayı bu fetihler sırasında öğrenmişlerdir.[408]

---

401 İbn Abdilhakem, 180.
402 Can, 70.
403 İbnü'l-Esir, II, 483; Barthold, 128; Zeydan, 298
404 Belazurî, 218-9
405 Fayda, *Hz. Öm. Dün. Gay. Müs*. 55
406 Barthold, 14.
407 Köprülü, (Bartold'dan), 322.
408 Ebû Yusuf, 121; Bartold, 162.

Buna karşılık Müslümanlar fethettikleri bölgelere İslâm'ın kendilerine kazandırdığı değerleri götürmüşler ve bir ahlâk medeniyetinin temelini atmışlardır. Hz. Ömer fethedilen bölgelerde dinin daha iyi öğrenilmesini temin etmek maksadıyla özel görevliler tayin etmiştir.[409] Adalet, merhamet, şefkat abidesi olgun müslümanların gittikleri toplumlarda ortaya koydukları tavırlar İslâm'a karşı ilgiyi arttırmış ve İslâm'ın hızla yayılmasını temin etmiştir. Örneğin Fihl'de karargâh kuran Ebû Ubeyde'ye mektup yazan Hırıstiyan ahali şunu dile getirmişlerdir:

"Ey Müslümanlar! Bizanslılar bizim dinimizden olmakla birlikte sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Bize daha merhametlisiniz. Bize karşı adaletsizlikten sakınırsınız. Sizin idareniz elbetteki onlardan daha iyidir. Onlar bizim mallarımızı aldılar ve evlerimize el koydular."[410]

Emessa halkı da kale kapılarını Herakliyus'un askerlerine kapamışlar ve Müslümanlara:

"Hükümetinizin adaleti bizce elbette Bizansın haksızlıklarına karşı tercihe şayandır." demişlerdir.[411] İşte bu kabil uygulamalar müslümanlara dolayısıyla İslama olan ilgiyi artırmış ve İslamın yayılmasına hizmet etmiştir.

Siyasi planda ise; fetihler sayesinde müslümanlar dünya hakimiyetinin kapılarını aralamışlar ve çağlar boyu farklı adlar altında farklı coğrafyalarda sürecek olan siyasal hakimiyet sürecinin ateşleyicileri olmuşlardır.

Güçlü bir idari mekanizmanın tebası durumundaki insanlar açısından siyasi iradeye uygun inançları taşımak daha avantajlı bir konum sağlaması yö-

---

[409] Mesudî, IV,256; Arnold, 66.
[410] Ezdî, Muhammed b. Abdillah, *Futuhu'ş-Şam,* thk. Abdülmunim A. Amir, Kahire 1970, 97; Arnold, 68.
[411] Belazurî, 98; Arnold, 69.

nüyle İslamın yayılmasına etki etmiştir diyebiliriz. Bu durum o dönemin çağdaşları açısından belki siyaseten bir kabül gibi değerlendirilse de sonraki nesiller itibariyle dinin daha güçlü tebliğine ve yerleşmesine imkan hazırlamıştır. Nitekim Ceyy fethedilince halk harac ödemek şartıyla itaat etmişlerdi. Onlar cizye ödememek için müslüman olmuşlardır.[412] Bu teslimiyyet siyasî bir boyutun işareti olarak yorumlansa da Ceyy halkının neslinden gelenlerin islamın güçlü müntesipleri arasında olduklarını söyleyebiliriz. Ebher halkı için de benzer bir rivayet söz konusudur.[413] Dolayısıyla fetihlerin arka planını anlamak açısından bu sonuçlar, bizim fetihlerdeki dinin rolünü tespit etmemize katkı sağlamaktadır.

İlk dönem müslümanları belki de dinin tebliğinde, dış dünyaya fetihler yoluyla ulaşmaktan başka bir seçeneğin olmadığını daha önceki tecrübeleriyle fark ettikleri için o dünyanın başka bir beldesine siyasi boyutları olan bir fikri bir inancı ulaştırmanın geçerli yolu olan savaşı tercih etmek durumunda kalmışlardır. Aksi halde her bölge zaten süper güçler tarafından parsellenmişti ve oralara ulaşmak için evvela onlardan icazet almak gerekiyordu. Nitekim Muaz b. Cebel Ecnadeyn'de mücahidlere bir konuşma yapmış ve şöyle seslenmiştir:

" Müslümanlar! Bugün kendinizi Allah yoluna adayınız. Eğer bugün karşınızdaki düşmanı mağlub ederseniz bu diyarlar ebediyyen İslam diyarı olacak ve müslümanların ellerinde kalacaktır. Allah katında en büyük sevap ve mükafata erişeceksiniz."[414]

İşte müslümanlar biraz da bu şartlar altında savaşla burun buruna gelmişlerdir, diyebiliriz. Tabii ki bu yorum müslümanların bütün savaşları için geçerli değildir. Böyle olmadığının örneklerini ilgili bölümlerde zikretmiştik.

---

[412] Belazurî, 450.
[413] Belazurî, 461.
[414] Belazurî, 136; Ağırakça, 327.

Müslümanlar fethettikleri bölgelerde ortaya koydukları yönetim anlayışlarıyla da İslam imajının net bir şekilde temayüz etmesine vesile olmuşlardır. Devlet olma sorumluluğunun gereğini yerine getiremedikleri zaman toplanan cizyeyi iade etmesini bilebilmişlerdir.[415] Ya da hak etmedikleri bir şeyde helallik ölçülerini arayabilmişlerdir. Örneğin Hz. Ömer Azerbaycan'a vali tayin edilen Utbe b. Ferkad'ın halktan hediye olarak alıp gönderdiği helvayı kabül etmeyip iadesini emretmiş ve Utbe'ye de şunu yazmıştır: "Sen babanın emeği olmadan helva yiyorsun."

İşte bu felsefe müslümanların taşıdığı inancın müslümanlara ilham ettiği hayat anlayışını yansıtıyordu ve bu anlayışın sosyal hayattaki tezahürleri İslam dininin en güzel tebliği imkanını doğuruyordu.

Değer yargılarının çok zayıfladığı bir dönemde Müslümanlar İslâm sayesinde siyasî olarak değerlerin hakimiyetini temin etmişlerdir.

---

[415] Belazurî, 155, 195; Yakubî, II, 131; Fayda, *Hz. Öm. Dön. Gay. Müs*. 142.

— SONUÇ —

Dört Halife Döneminde yapılan fetihleri incelemeye gayret ettiğimiz bu çalışmamızda söz konusu dönemde yapılan fetihlerdeki farklı saikleri ve unsurları tespite gayret ettik. Geleneksel kanaatin bu dönem fetihlerinde kendini ne derece bulabildiğini anlamaya çaba sarfettik. Neticede İslâm'da "kutsal savaş" olarak nitelendirilebilecek dinî bir savaş anlayışına ne Kur'an'da ne de incelememizin asıl alanı olan Dört Halife Dönemi Fetihlerinde rastlayamadık. Yani müslüman fetihlerinde teolojik anlamda "dinî savaş" olgusunun sözkonusu olmadığını anladık.

Kur'an dünyevî şartlar içerisinde meşru gerekçelerle yapılabilecek her türlü savaşı "Allah yolunda savaş" olarak görmektedir. Aynı anlayışı Dört Halife Dönemi Fetihlerinde de tespit etmek mümkündür. Müslümanlar saldıranlara karşı savunma yaparken veya kendilerine göre tehlikeli gördükleri bir hedefi yok etmeye karar verdikleri zaman bunu "Allah yolunda cihad" şeklinde vasıflandırmaktadırlar. Peki dinin bu savaşlardaki rolü ne olmuştur? kabilinden bir soruya verilecek cevap ise şudur: Din göçebe, dağınık ve düzensiz bir hayat süren insanları organize etmiş, bir araya getirmiş ve manevi bir atmosferde birleştirmiştir. Bu dünyanın fani olduğunu, kalıcı alemin esas olduğunu bu insanların gönlüne yerleştirmiştir. Yaptıklarından bir gün mutlaka hesaba çekileceklerini zihinlerine kazımıştır. Bu manüpülasyonla adil olmayı, zulmetmemeyi ilke olarak benimseyen, hakkı, hakikati savunan yürekli insanlar ortaya çıkmıştır. Bu insanların yaptığı icraatlar da o nispette değerli olmuştur.

Savaşlarda dinle birlikte müessir unsurlardan, sayılması icabeden konulardan birisi de iktisadî faktörlerdir. İktisadi faktörler savaşların ayrılmaz bir

parçası mesabesindedir. Her savaş sonucunda yoğun bir şekilde ele geçen mallar, esirler, topraklar beraberinde bir "fayda" kültürünün oluşmasına yol açmıştır. Bu durum karar verilen fetihlerin gereğini yerine getirmek isteyen halifelerce teşvik edici bir unsur olarak kullanılabilmiştir. Neticede doğal olarak, her seviyede insanın zaman zaman tek hedef olarak "fayda"yı ön plana alan davranışlar segilediği ortaya çıkmıştır.

Dört Halife Dönemi savaşları önemli sonuçlar doğurmuştur.Her şeyden önce dünya savaş kültürüne; savaş hukukuna ilişkin ilke ve değerler kazandırmıştır. İslamın tanınmasına, ayırıcı vasıflarının farkedilmesine müslümanların yaşamı özelinde imkan hazırlamıştır. Müslümanlar bu savaşlar sayesinde farklı hayat standartlarıyla tanışma fırsatı bulmuşlar devlet, yönetim, ve özel yaşamda yiyecek ve giyecek kültürlerini zenginleştirmişlerdir. Böylece müslümanlar tanımadıkları, bilmedikleri yeni şeyler öğrenmişlerdir.

Fethedilen bölgelerde gerek askerî gerekse sösyal ve siyasî gerekçelerle iskan merkezleri oluşturulmuş, farklı inançtan farklı ırktan ve kültürden insanların bir araya gelerek meydana getirdikleri bu antropolojik yapı karşılıklı birikimlerin tesiriyle dünya medeniyyetinin gelişmesine olumlu katkı sağlamıştır.Bu merkezler daha sonra önemli şehirler halini alarak mühim bir mirasa beşiklik etmişlerdir.

Son söz mesabesinde ifade edebileceğimiz; bu dönem fetihleri İslâm'ın ilk müntesiplerinin geçekleştirdiği ve o dönem şartlarında seçkin özellikleri olabilen savaşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu savaşların seyrinde islam, müslümanları kendi ilkeleri muvacehesinde yönlendirmiş ve bu manüplasyonun tesiri uygulamalarda görülmüştür. Fakat herşeye rağmen insan unsuru, tabiatında varolan zaafların tesiriyle mevcut fırsatları değerlendirme yoluna gitmiş ve neticede ortaya eleştirilebilecek manzaralar çıkmıştır. İşte Raşid Halifeler Döneminde de bireysel ve toplumsal çıkarlar o nisbette etkin ve insan davranışlarında belirleyici olmuştur.

– KAYNAKÇA –

ABDÜLBAKİ, Muahmmed Fuad, *el-Mücemu'l-Mufehres li elfazil-Kur'an*, Çağrı Yay. İst. 1990

AĞIRMAN, Mustafa, *Asrı Saadette Ordu ve Savaş Stratejisi, Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm*, I-V, İst.1984.

AYDEMİR, Abdullah, *İslâm Kaynakarına Göre Peygamberler*, TDV. Yay. Ank. 1992.

AĞIRAKÇA, Ahmet, *Hz. Ebû BekirDevriİslâm Tarihi*, Buruc yay. İst.1998

BARTHOLD, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Trk. Trc. M.Fuat Köprülü,T.D.V. Yay. Ank.1997,10

el-BELAZURÎ, Ebi'l-Abbas Ahmed b.Yahya b.Cabir, *Futuhu'l-Buldan,* Tr.Trc.Mustafa Fayda, K.B. Yay.1987.

BUHARî, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail el-Buhari, *Sahihi Buhari*, Çağ yay.İst.1992

CABİRî, Muhammed Abid, *İslâmda Siyasal Akıl*, Trk.Trc. Vecdi Akyüz, Kitabevi yay. İst.1997.

CEVAD ALİ, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1951.

CÜRCANî, eş-Şerif Ali b.Muhammed el-Cürca'ni, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru kutubi'l –İlmiyye,Beyrut 1995.

ÇELEBİ, Ahmet*, İslâm Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti,* İz Yay. İst. 1994.

DAKKUKî, Hüseyin Ali,“ *Hire* ”, DİA,

DARKOT, Besim, *“Mısır”*, İA, X

DARİMî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman, *Sünen-i Darimi,* Çağrı Yay. İst. 1992

DEMİRKENT, Işın, “*Bizans*”, DİA,İstanbul 1993.

DERVEZE, M.İzzet, "*AllahYolunda Cihad*" Trk. Trc. Ali Arslan, İlkbahar Yay. İst.1998

DEVALİBî, M. *İslâmda Devlet ve İktidar*, Trk.Tr. M. S. Hatiboğlu, Dergah Yayınları, İstanbul 198

DİNEVERî, Ahmet ibn Davut, *Ahbaru't-Tıval*, nşr. Wilademir Guirness, Leiden 1888.

DOZY, *Tarih-i İslâmiyet*, Tr. trc. A.Cevdet, Mısır 1908

EBÛ UBEYD, Kasım b.Sellam,*Kitabü'l-Emval*, Kahire 1975

EBÛ YUSUF,Yakup b. İbrahim, *Kitabü'l-Harac*, Trk. Trc. Muhammed Ataullah, Sdlş. İsmail Karakaya, Akçağ Yay. Ankara 1982.

EBÛ ZEHRA, Muhammed*, İslâmda Savaş Kavramı,* Tr. trc. C.Karaağaçlı, İst. 1985

ERKAL, Mehmet*, "Ganimet"*, DİA, İst. 1996.

FAYDA, Mustafa, "*Fetih*" DİA, İst. 1995

----------, *Hz.Ömer Zamanında Gayri Müslimler*,İst.1989

----------, *İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı*, AÜİF Yay. Ank. 1982.

----------, *"Ahidname"*, DİA, İst. 1993

----------, *Halid b. Velid*, Çağ Yay. İst.1992

FİRUZABADî, Ebû't-Tahir, *el-Bahru'l-Muhit,* Beyrut 1986.

GÜNER, Osman, Resulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri, Fecr Yay. Ank. 1997

HAMEVî, Yakut, Mucemü'l-Büldan, Beyrut 1957

HADDURİ, Macid,*İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*,Trk.Trc. Fethi Gedikli,Yöneliş Yay.İst.1999.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Mecmuatü'l-Vesaikussiyasiyye li Ahdi'n-Nebevi ve Hılafeti'r-Raşideti,* Darünnifas, Beyrut 1987

HALİFE İBN HAYYAT, *Tarihu Halife b. Hayyat* (Ö:240h) Thk. Ekrem Ziya Umeri, Daru't-Tayyibe, Riyad 1985.

HEY'ET, Cevat, "*Fars*" DİA, İstanbul 1995.

HİTTİ, Ph. *Siyasi Kültüre+l İslâm Tarihi*, Tr.trc. Salih Tuğ Boğaziçi Yayınları, I-V, İst.1982

HEYKEL, Muhammed, *Hz. Muhammed Mustafa*, Tr, trc, Ömer Rıza Doğrul. İnkılap Kitabevi, İst. 1985

HODGSON, M.G.S. *İslâmın Serüveni*, Yay.hzr.MetinKarabaşoğlu, İz. Yay. İst. 1995

İBN ABDİ RABİH, Ebû Ömer Ahmet b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, I-VII, Kahire 1952

İBN ABDİ'L-HAKEM, Ebi'l-Kasım Abdurrahman b. Abdi'l-Hakem b. A'yün el-Kureşî, *Fütuhu Mısr ve Ahbaruha*, thk. Muhammed Huceyî, Daru'l-Fiker, Beyrut 1996.

İBN ASAKİR, Ebûl-Kasım Ali b. Hasen, *Tarihu Medinet-i Dimeşk*,thk. S. Müneccid, Dimeşk ty.

İBN. A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufi (Ö:314 h.), *el-Futuh*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İBN HANBEL, Ahmet b.Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yay.İst.1992

İBN HİŞAM, *Siyretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Darü'l-Hayr, Dımeşk 1992

İBN HIBBAN, Ebû Hatim Muhammed b.Hıbban İbn Ahmed et-Temini el-Busti. (Ö: 354 h.), *es-Siratü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, thk: Seyyid Aziz Bek Müsssesetü Kutubi's-Sikafiyye, Beyrut 1991.

İBN SA'D, Muhammed b. Sad b.Müni ez-Zühri, *et-Tabakatü'l-Kübra*, I-IV, Darüttürasil Arabi, Beyrut ty.

İBNÜ'L-CEVZî, Cemalüddin Ebil-Ferec Abdurrahman b.Ali el.Cevzi (Ö: 597 h.) *el.Muntazam fi tevarihi'l-Muluk ve'l-Ümem*,thk. Süheyl Zekkar, Daru'l-Fiker, Beyrut 1995.

İBNU'L ESİR, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali b.Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeyban el-Cezeri (Ö: 630 h.) *el-Kamil fi't-Tarih* Tr.trc.Ahmet Ağırakça (III.cilt)İst. 1989.

İBNU'L ESİR, Mecdüddin el-Mubarek b.Muhammed el-Cezerî (ö: 606h) en-*Nihaye fi.Garibi'l-Hadis*, thk. Tahir Ahmed ez-Zavi ve Mahmut Muhammed et-Tanahi, Daru'l-Fiker, t.y, y.y

İBNÜ'L-ESİR, İzzüddin Ebûl Hasen Ali b. Muhammed, *Usüdül Ğabe Fi Marifetis-Sahabe*,I-VI,Tahran 1280.

İBN KESİR, el-Kureşi ed-Dimaşki, *Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azim*, thk. Hüseyin b.İbrahim Zehran, Daru'l-Fiker, Beyrut 1992.

İBN KESİR, Ebi'l Fida, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut ty.

İSFAHANî, er-Ragıp (Ö: 416 h.), *Müfredatü Elfazil-Kur'an*, thk. Saffan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dimaşk 1996.

JUYNBALL, Th.W. "*Fey*" İA İst. 1963

KAŞİF, Seyyide İsmail, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, Tr.trc. M.Şeker, R.Savaş, R.Şimşek. İL-VAK Yay. İzmir 1997.

KAPAR, M.Ali, *Hz.Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, Esra Yayınları. İst. 1993.

----------, "*Eyyamü'l-Arab*", DİA, İst. 1993

KEHHALE, Ö.Rıza, Coğrafiyetü Şibhi Cezirati'l Arap,Kahire 1964.

KRAMERS, J.M,"*İran*" İ A , İstanbul 1968.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa S. "*Irak*" , İstanbul 1999.

LE BRAS, Madeleine, "*Savaş*" Meydan Larous, İstanbul 1986.

MANTRAN, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi* (VII.-XI.Y.Y.arası), Trk. trc. İsmet Kayaoğlu, Ank. 1981.

MACHİEL, Machiel, "*Atina*", DİA, İstanbul 1991.

MACİD, Abdul'l-Munim, *et-Tarihu's-Siyasili'd-Devleti'l-Arabiyyeti,* Mektebetü'l-Encelu'l-Mısriyye, Kahire 1967.

MESUDî, Ebi'l-Hasen Ali b.el-Hüseyin b-Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, thk. Abdülemir Mühenna, Muessesetü'l- A'lemi'l-Matbuat, Beyrut 1991.

MEVLANA, Muhammed Ali, *İslâmın Yayılış Tarihi*, Tr.trc.Ali Gencali, İst. 1971.

MUİR,William, *The Caliphate: İts Rise, Decline and Fall*, London, 1898.

EN-NESAÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yay. İst.1992

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları* I, T.D.V. Yay. Ank.1994.

ÖZEL, Ahmet, *"Cihad"* DİA, İst.1993.

ÖZSOY, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi*) Fecr Yay. Ank. 1996.

RUDOLP, Peters,.,*İslâm ve Sömürgecilik,*Trk.Tic.Süleyman Gündüz, Nehir Yay.İst.1989

SAFFET, Ahmet Zeki, Cemheretü Rasaili'l-Arab fi Usuri'l-Arabiyye ez-Zahire, Mısır 1937.

SALİM, Abdülaziz, Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye, Beyrut 1971.

SCHAEDER, H.H,"*Sevad*" İA,

SUYUTî, Celalettin Abdurrahman b. Ebû Bekir*Tarihu'l-Hulefa*. Eser Neşriyat, İst. ty.

SÜHEYLî, Abdurrahman, *er-Ravdu'l-Unuf*,I-II,Kahire 1969.

ŞELEBî, Ebû Zeyd, *el-Hulefau'r-Raşidün*, Mektebetü Vehbe,Kahire 1967.

ŞİBLİ, Mevlana*, Asrı Saadet,* Tr.trc. Ö.R.Doğrul, I-V, İst.1973

TABERî, Ebû Cafer (Ö: 307 h.) *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, Daru'l-Fıker, Beyrut 1987.

----------, *Camiu'l-Beyan an Te'vilil-Kur'an*, Daru'l-Fiker, Beyrut 1995.

TALİB, İmaduddin, Halil, "*Irak* " DİA, İstanbul 1999.

TERZİ, M. Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Askeri Teşkilat,Samsun 1990.

TUĞ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, M.Ü.İ.F. Yay. İst. 1984

VAKİDî, Ebû Abdillah Muhammed Umer b. Vakidî, Thk. Abdüllatif Abdurrahman, *Futuhu'ş- Şam*, Darükutubul İlmiyye Beyrut 1997

WATT.W Montagomory, *İslâm Avrupa'da*, Tr,trc.Hulusi Yavuz. M.Ü.İ.F. Yay.İst. 1989.

WELHAUSEN, J. *Arab Devleti ve Sukutu*, Tr. trc. Fikret Işıltan, İst. 1963.

YAKUBî, Ahmed b.Ebi Yakup b.Cafer b. Vehb b. Vazıh el-Katibi el-Abbasi, *Tarihu'l-Yakubi*, Daru Sadır, Beyrut 1995.

YAMAN, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, Beyan Yay. İst.1998

YILDIZ, Hakkı Dursun, "*Ecnadeyn*" DİA,İstanbul 1994,

ZEHEBî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, Tarihu'l-İslâm,Kahire 1367.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, sdlş.Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İst. 1976.

ZUHAYLî, Vehbe, *İslâm Hukukunda Savaş,* İhtar Yay. İst. 1996

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER